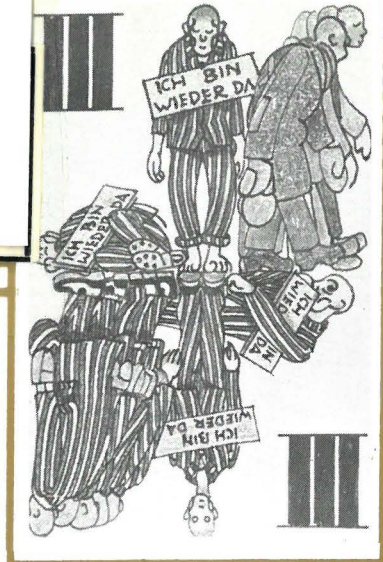

REVIJA BOREC 3-4
LETNIK XLII
MAREC-APRIL 1990

Emil Frelih
IZZA TABORIŠČNIH ŽIC

Ivan Mrak
TALCI
Sedmero vizij Karle Bulovčeve Mrakove

dr. Janko Kostnapfel
MUČNA MISEL OB SLOVESU POLKOVNIKA ALOJZA VRHOVCA
ALI: KAKO JE MOGOČE

dr. Jure Mrzel
DOKUMENTI IN SPOMINSKA PRIČEVANJA O LUDVIKU MRZELU
Kdo je bil Arnold Turk?

Stane Kovač
POMEMBEN DELEŽ K PLURALNI DEMOKRACIJI NA SLOVENSKEM
80 let od ustanovitve Jugoslovanske strokovne zveze

Okrogla miza
ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE PRI NAS

Pogovor z Vladom Habjanom
SVETOVNI KONGRES, ZGODOVINA IN NARODNA SPRAVA

Rudi Čačinovič
NEKAJ MISLI O TEŽAVNI BORBI FERDA GODINE
DO OBJEKTIVNE RESNICE O MEDVOJNEM PREKMURJU

Resnica ali hvalisanje?
NOV DOKUMENT O VINKU LEVSTIKU

borec

3-4 LETNIK XLII 1990

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije, Ljubljana

REVIJO IZDAJA

Založba Borec, Ljubljana, Šubičeva 10

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVANJE IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Čjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Naročnina za prvo polletje 200 dinarjev, cena tega zvezka 45 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-310514 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

1400 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Šubičeva 10 – poštni predal 203, telefon 213 918, interna 29

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

UDK 949.712+82(05)

YU ISSN 0006-7725

Oproščeno prometnega davka

po pristojnem mnenju Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJAN. ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982

dr. Janko Kostnapfel	MISEL Mučna misel ob slovesu polkovnika Alojza Vrhovca ali: kako je mogoče	303
Emil Frelih	PROZA Izza taboriščnih žic	309
Ivan Mrak	DRAMATIKA Talci	346
Ivan Mrak	LIKOVNA PRILOGA Sedmero vizij Karle Bulovčeve Mrakove	379
dr. Jure Mrzel	PRISPEVEK K ZGODOVINI Dokumenti in spominska pričevanja o Ludviku Mrzlu <i>Kdo je bil Arnold Turk?</i>	389
Stane Kovač	PRISPEVEK K ZGODOVINI Pomemben delež k pluralni demokraciji na Slovenskem <i>80 let od ustanovitve Jugoslovanske strokovne zveze</i>	410
Jože Jurač	PRISPEVEK K ZGODOVINI Jugoslovanska strokovna zveza v Celju in širši okolici FOTOGRAFSKA PRILOGA	436
	OKROGLA MIZA Žrtve druge svetovne vojne pri nas <i>Z gostom iz Zagreba Vladimirjem Žerjavičem so se pogovarjali: dr. Dušan Biber, mag. Zdenko Čepič, dr. Bogo Grafenauer, mag. Damijan Guštin, Zdravko Klanjšček, Ivan Križnar in Milica Strgar.</i> <i>Pogovor je vodil Jože Dežman</i>	438
Vlado Habjan	POGOVOR Svetovni slovenski kongres, zgodovina in narodna sprava <i>Pogovarjal se je Jože Dežman</i>	465
Rudi Čačinovič	POLEMIKA Nekaj misli o težavni poti Ferda Godine do objektivne resnice o medvojnem Prekmurju	485
	DOKUMENTI Resnica ali hvalisanje <i>Nov dokument o Vinku Levstiku</i>	488
Ivka Križnar	PRISPEVEK K ZGODOVINI Iz zgodovine partije in delavskega gibanja na Gorenjskem 1926–1941	490
	AVTORSKI SINOPSIS	491

Poezija

CIRIL BERGLES: Vsi dnevi tistega maja

Poezija

JASA ZLOBEC: Iz sodobne albanske poezije na Kosovu

Proza

DR. BORIS GRABNAR: Tinka

»Tinka je edina zgodbica, ki je bila v tistih dneh napisana do konca.

Zadnji list je na nekoliko drugačnem papirju, kar pomeni, da sem jo končal šele v Trstu in Ljubljani. Zato se mi zdaj zdi čudno, da je nisem objavil in da sem nanjo tudi popolnoma pozabil. Rokopis je ostal zamotan v nekem paketu, v neki omari – vsa ta desetletja povsem nedotaknjen.«

Spominsko pričevanje

JOŽE DEŽMAN: Minka – pot življenja

Črtomir Frelih, likovna priloga

Prispevek k zgodovini

DR. DUŠAN BIBER: Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v narodnoosvobodilnem boju

Prispevek k zgodovini

DR. JURE MRZEL: Dokumenti in spominska pričevanja o Ludviku Mrzelu

Neusojeni dachauski zbornik

Kažipot v Dachau, Prevzgoja in disciplina, Humoreska, Plantaža, Mož, ki se je vrnil iz krematorija, Dobri nasveti za dopisovalce, Prisrčni pozdravi iz Dachaua, Velespoštovani državni vodja, Pismo majorja Brauna, Znanost v rokah zločina in smrti, Dachauski obrazi, Osvoboditev Dachaua, Prvi dnevi v svobodi, Ustanovitev jugoslovanske vlade, Iz dahavskega poročevalca, Predavanje za belogardistične kraje, Neusojeni dachauski zbornik, Sumljiva zvezna oficirja, Aleksander Ranković generalu Stefanoviču (se nadaljuje)

Prispevek k zgodovini

DR. MILAN ŽEVART: Objavljanje poslovnih pisem žrtev za svobodo in poslovilno pismo Ivana Kešeta

Prispevek k zgodovini

MAG. MIRAN KOMAC: Elementi za analizo političnih procesov znotraj slovenske manjšine na Goriškem po drugi svetovni vojni

Prispevek k zgodovini

NADA HOLYSKI: Gorenjski delavci in njihova sindikalna organizacija v osvajanju sprememb, ki jih je prinesla socialistična revolucija v letih 1945–1947

Polemika

DR. VANEK ŠIFTAR: S poštenostjo do resnice

Dokumenti

DRAGO HARTNER: Pismo, 14. februar 1990

Mučna misel ob slovesu
polkovnika Alojza Vrhovca
ali: kako je mogoče

DR. JANKO KOSTNAPFEL

Božidar Jakac: Alojz Vrhovec, portret, svinčnik,
29,2 × 23,3 cm, signatura desno spodaj, 4. 4. 1944

Hrastovja se je še držalo temno rjavo suho listje, vendar je marsikak list že odpadel...

Od Alojza Vrhovca so se poslovili lepo, prijateljsko, toplo. Govorniki in pogrebci, ki jih je bilo za njegova visoka leta izjemno veliko, so utemeljeno poudarjali njegovo družbeno koristno in zaslužno telesnovzgojno delovanje. Tej dejavnosti je pokojnik v resnici namenil kar celo življenje; odkar se je kot naraščajnik vpisal v Ljubljanskega Sokola in vse do smrti. V telovadnici ni videl »mahaštva«, ki ga kar prepogosto in celo kot dramsko umetnost danes gledamo na televizijskih zaslonih, ampak šolo, ki je zlasti mladino telesno krepila in primerno vzgajala. Treba je tudi povedati, da so bile slovenske sokolske telovadnice kot takšne šole za tiste čase tudi strokovno kar dobro utemeljene. S politiko niso bile kaj dosti obremenjene ali celo omadeževane, poudarjale pa so rodoljubje. Način dela v telovadnicah je bil precej drugačen od tistega pri današnjih športih, še zlasti vrhunskih in tehničnih in življenjsko tveganih, kot so postale nogometne tekme, avto-moto dirke, prosto plezanje, boks in podobno. Vendar je bilo po vojni nujno in prav marsikaj spremeniti pri dotedanji telesni vzgoji. Ko so Sokola po vojni preobrazili v telesnovzgojno organizacijo Partizan, je Alojz Vrhovec zagledal v tem posegu nova obzorja. Ni ga doživljal tako kot nekdanji starosta Zveze Sokola kraljevine Jugoslavije in književnik Engelbert Gangl, ki je bil med vojno v svobodni Metliki tudi funkcionar Rdečega križa, ko je leta 1945 dejal: »Ne, na pogreb sokolstva pa ne pridem.« Mogoče se je Alojz Vrhovec tudi oklepал nekaterih tradicij, vendar samo zdravih in dobrih. Ne kaže prikrivati, da je bil nogomet v nekdanjem Sokolu na črni listi kot surov šport. Pri telesni vzgoji so sokoli poudarjali množičnost in ideal, da naj bi bilo na štadionih čim več nastopajočih v areni (leta 1938 je na X. vsesokolskem zletu v Pragi nastopalo naenkrat 32.000 telovadcev, kar je bil rezultat najmanj enoletne redne vadbe) in čim manj gledalcev na tribunah. Kdaj kasneje pa bi bilo treba doseči, da bi bili kar vsi na tleh (telovadci, množični teki, smučarski teki) in da bi postale tribune sploh odveč. Kako drugače kot na primer na nogometni tekmi! Kakšen rimski kolosej še danes v grozi strese človeka.

Alojz Vrhovec se pred vojno ni ukvarjal s politiko, ker so šteli takšno udejstvovanje v sokolskih telovadnicah za neprimerno. Tudi ni pripadal kakemu »demokratičnemu krilu« Sokola, kolikor nima ptič sokol dvoje izrazito nesimetričnih kril. Bil je telesno-vzgojni delavec, še zlasti mladih, in domoljub.

Tako naravnan se je Alojz Vrhovec že v pomladnih dneh leta 1941 vključil v Osvobodilno fronto slovenskega naroda in uzrl v njej novo družbeno razsežnost in človečanski ideal. Z vsem žarom in tudi velikim tveganjem je deloval in še zlasti zbiral ter organiziral v Mladinski osvobodilni fronti sokolski naraščaj Ljubljane.

Samo za primer njegove aktivnosti in tudi neprepričljive teze o »demokratičnem krilu« Sokola, namesto o slovenskem sokolstvu in odpadnikih – tale podatek. Pred propadom Jugoslavije leta 1941 je štel Ljubljanski Sokol okrog 180 naraščajnikov in naraščajnic. Kakšnih 150 je bilo aktivnih članov Mladinske osvobodilne fronte in mnogi od teh so bili kasneje v partizanih.

Alojz Vrhovec pa je že leta 1942 odšel med partizane, čeprav ni bil več ravno mladenič, saj mu je bilo 38 let. Zapustil je ženo in otroka ter odšel na takrat še zelo megleno pot. V partizanih je opravljal odgovorne naloge, vojaške in politične. Dodelili so mu čin polkovnika. Obdobje narodnoosvobodilnega boja in povojne dejavnosti v njegovem življenju sicer ni bilo najdaljše, bilo pa je gotovo zelo intenzivno in čustveno močno doživeto. Podobno se dogaja pri vsakomur. Ne zaznamuje človeka dolžina trajanja, ampak izjemno delo in stopnja doživljanja.

Ne morem kvalificirano presojati njegove aktivnosti v partizanih in ne njegove dejavnosti v vojski ter družbi po končani vojni. Lahko pa trdim, da je bil Alojz Vrhovec docela predan in zvest ideji človekove svobode in socializma, izjemno delaven in vesten, osebno pošten in že kar pretirano skromen.

Ob njegovem slovesu sem z začudenjem obstal in spoznal, kako ie ravno ta izsek

njegovega življenja, tako zelo pomembnega zanj in za družbo, ostal v mučni senci in tišini. Zakaj, lahko ugibam. Ali pa poglobljeno razmišljam...

Danes so hudi in čudni časi, pravimo. In kdaj niso bili?! Ali je v tem razlog, da pretekla obdobja kar spustimo? Nekaj občutka krivde je sicer vselej koristna reč, vendar sodim, da se narodnoosvobodilnemu boju ne kaže odrehati.

Sicer pa ravno to danes nekateri počno. Sedanji mladinski funkcionar reče: »In vse (!!) bomo storili, da čimprej odidejo«. In še: »Vesel sem, da med kandidati ni nikogar, ki bi bil funkcionar zato, da bi poravnal svoje račune...« V teh besedah je precej cinizma, in še več prikrite agresivnosti, čeprav z geslom o demokraciji.

Na vodilnih položajih seveda nočemo nesposobnih in slabih ljudi. Vendar zakon nasprotja drži in veljal bo tudi vnaprej, čeprav bi ga želeli ukiniti. Med takšno nasprotje sodi tudi tisto, ki pravi, da je resnični napredek mogoč samo v kompleksu mladosti in starosti. Mladost prispeva svojo intelektualno učinkovitost, kritičnost in delovno zagnanost – starost pa izkušnje, vztrajnost in potrebno odmaknjenost.

V Sloveniji je sedaj precej več kot 200.000 oseb, starejših od 65 let. Vsi ti ljudje imajo seveda za seboj svoje življenjepise. Nihče ne bo potiskal starostnikov v ospredje, a jih niti za vzorec ne predstavijo, kolikor ne gre ravno za stranko starcev. To sodi pač v poglavje o predvolilni taktiki. Nekateri pa pogrejejo in začinijo svoj volilni golaž kar z abortusom in kdo med temi bi celo dejal: »obročkana« ženska umori vsak mesec človeka... Seveda je takšno razmišljanje bizarno in perverzno.

Alojz Vrhovec je verjel in kot mnogi celo veroval v idejo Osvobodilne fronte, v kateri naj bi ne bilo strankarskih združ, ampak množinsko in različno obravnavanje skupnih problemov ter interesov. Hudo se je spominjati tistih predvojnih časov, ko so bili šolski razredi, postavim, s šestnajstletnimi dijaki, razdeljeni na »klerikalce« in »liberalce«, ki so se med seboj komaj pogledali, skojevce pa so izključevali iz šol.

Ampak ta ideja se je pokazala uresničljiva le v kratkem in izjemnem obdobju. Kasneje pa se je pokazala za zelo pomanjkljivo in utopično. Manjkalo ji je pristnega dialektičnega nasprotja. Morda bo prvinska ideja Osvobodilne fronte zaživela kdaj kasneje, če bo človek postal bolj civiliziran in manj oblasti željan, ali pa nikoli – ravno zaradi tega. Ko človekovi možgani postajajo vse bolj in bolj diferencirani, so tudi njihove napake, kadar do njih pride, vse hujše in hujše.

Nekateri dvomijo o drugem verzu tele Župančičeve pesmi:

Živeti – umreti je *usoda* naša,
a *cilj* nam je visoko posajen!
Glej to drevo: za usodo nič ne vpraša,
a večno se bori za svoj namen...

Ideja komunizma, ki se je udejanjala kakšnih 100 let, kaže, je v prvotni obliki preživela svoj vek, tako kot ga preživi pač vsak človek. Mnogi sociologi in politologi nič kaj radi ne primerjajo družbe z biološkimi zakoni posameznikov in raje poudarjajo »novo in posebno« kvaliteto družbe. Vendar so v tem morda pomanjkljivi. Človek ni samo družbeno, ampak je prav v tolikšni meri tudi biološko bitje. Potemtakem je družba že posebna kvaliteta in kategorija, vendar še vedno sestavljena tudi iz »bioloških« posameznikov.

Kaže, da se tudi vsakršne ideje, družbena gibanja in ideologije starajo, tako kot se stara človek. Staranje pa pomeni degenerativni proces, progredienten in ireverzibilen. Pomeni, da vodi v smrt.

Če komunizem res umira tako kot človek, potem bo novim generacijam marsikaj zapustil. Tako kot tudi od vsakega človeka vselej kaj ostane: njegov sled in dobra, a seveda tudi slaba dela. Morda je bil pa cilj komunizma previsoko »posajen« in se je prav zategadelj prevečkrat sprevrgel v svoje lastno nasprotje. Vendar ne kaže spregledati, da se je rodil kot reakcija in odgovor na kruto in brutalno izkoriščanje ljudi.

In še: če komunizem umira, potem je tudi umirajoči generaciji tega gibanja hudo. Skoraj vsako umiranje je hudo in naporno. Podobno je tudi s porodom: naporen je ne samo za mater, marveč tudi za novorojenca.

Človek se boji bolezni in umiranja in smrti. Ko spozna svojo bolezen, je prizadet. Če izve, da ima rakavo bolezen, jo najprej zanika: ne, ta diagnoza ne more biti točna! Kasneje pa svojo večkrat smrtno obsodbo vendarle mirno in vdano sprejme.

Starši, ki izgubijo otroka v samomoru, iztisnejo za trenutek svojo neizmerno bolečino iz prsnega koša (tam je sedež duševne bolečine – »mati božja s prebodenim srcem, s sedmimi meči«): kako je mogoče...

Svojci, ki nenadoma izgubijo bližnjega v prometni nesreči: kako je mogoče...

Starši, ki spoznajo duševno bolezen pri svojem otroku, izjokajo: kako je mogoče... saj je bil tako bister...

Da, Daška je bila pri svojih 18 letih dovolj inteligentna in povrh še ljubka, da ne rečem lepa. Bila je privlačna za ves oddelek psihiatrične bolnišnice...

Aktivisti in partizani, ki so se srčno borili za osvoboditev domovine in ne samo za narodno osvoboditev, kot bi jih hoteli prepričati nekateri sopotniki ali zanjimci, marveč sočasno tudi za pravičnejšo socialno ureditev, izviijejo svojo veliko bolečino: kako je mogoče... da je naša domovina, pomeni družba ljudi v njej, tako razpadla, se razklala in razcepila...

Vendar, kot je rakava bolezen mogoča pri človeku in samomor in tudi vsakršna osebna nesreča, za katero je značilna tragičnost, ki jo vselej spremlja propad, je mogoča tudi družbena bolezen.

Mogoča je tudi shizofrenija, ki ji po slovensko rekamo duševna razcepljenost. Če bi me kdo vprašal, kakšne so značilnosti shizofrenije, potem bi mu danes najlažje in obenem najtežje dejal: shizofrenija pomeni natanko to, kar se danes dogaja v naši domovini. Vsekakor gre za družbeno shizofrenijo, za razcepljenost na tak način, kot se razcepi poleno na trske. Če je mogoča shizofrenija pri posamezniku, ki se »sliši« kot koncert brez dirigenta, je mogoča tudi v družbi.

Ta družba resda ni navaden seštevek ali multiplikacija posameznikov, vsekakor pa jo sestavljajo, tudi s svojimi temnimi nagibi. Osebnosti delujejo in učinkujejo na množico in množica povratno na posameznike. Po bolj ali manj znanih poteh osebnostne in kolektivne zavesti in še bolj podzavesti, a tudi po kanalih in fluidih, ki so nam neznani in nam mogoče tudi nikoli ne bodo znani. In množice ljudi si podobno kot črede in krdela in jate ali pa kot sklenjene vrste gosenic na poti izberejo svoje voditelje.

In kaj storiti?

Predvsem kaže usvojiti misel nevropsihiatra O. Pötzla, ki pravi, da očesna mrežnica ni osvetljena samo od zunaj, marveč tudi od znotraj. To pomeni, da vsakdo vidi stvari in dogajanja po svoje in ga bo zategadelj težko prepričati, da naj jih vidi drugače, kot jih vidi v svoji resnici. Če to podmeno sprejmemo, smo vendar bližje terapiji, se pravi nenehnemu trudu in prizadevanjem za boljše medčloveške in mednarodne odnose. Ravno ta dejavnost človeka je eden od osnovnih stebrov življenjskega smisla. Globlje razumevanje te teze pa ni le stvar neke psihološke znanosti, temveč predvsem splošne civilizacije in kulture. Razumeti in sprejeti njen pomen zahteva tudi internalizacijo lastnih mračnih nagonov. To ni lahko, ker imajo tudi temne sile atomsko moč. Vendar druge poti preprosto ni!

Vse te in še druge misli so mi rojile po glavi, ko smo se poslavljali od Alojza Vrhovca, ki je bil preprost in dober človek; ne samo v dobrih ampak tudi v hudih časih. Bil je zvest svoji ideji in sočloveku. Samaritansko je negoval svojo soprogo. Zelo rad je imel mladino in ji je brezmejno zaupal. Skoraj neverjetno je, kako je tudi v sedanjem času razumel težnje mladih po demokraciji in jih podpiral. To, kar mnogi njegovi vrstniki enostavno niso zmogli.

Njegova globlja plat življenja, posebej partizanska, je ostala ob njegovem slovesu na robu, neosvetljena in neizrečena. Seveda samo na pogrebu. Včasih so znali napisati

dolge, zelo dolge referate... Najbrž je bilo to lahko. Kaže, da je težje napisati nekaj toplih besed o tovarišu kot dolg članek o svetovni politiki. Posebno danes.

Če bi Alojz Vrhovec padel med vojno, in to bi se mu lahko zgodilo, bi obstopili njegov grob mladi partizani in dvignili bi pesti k čelu ter se mu zahvalili. Iz njihovih oči pa bi polzele solze.

No, saj natanko to se je zgodilo, čeprav tega ni bilo opaziti. Tako se je primerilo Alojzu Vrhovcu in tudi drugim znanim in neznanim pokojnim borcem – čeprav tega ni bilo videti...

Dokler se seveda hrastovja še drži kaj temno rjavega suhega listja...

Ko sem zapuščal pokopališče, sem spet spoznal, da me je manj. Iz mojega spominskega skladišča pa je stopila pretresljiva pesem pesnice Aste Znidarčič z naslovom Starec:

Upognjen in truden
se je vrnil k reki,
tja, kjer je nekdej
večer za večerom
napajal konje.
Ni bilo več reke
ne konj
ne mladega pastirja,
in mislil je,
da je oslepel.

V Ljubljani, 20. marca 1990

Izza taboriščnih žic

EMIL FRELIH

V noči, ko nisem mogel spati, sem se stisnil med barakami v temen kot in zrl na žametasto modro nebo, prepolno migetajočih zvezd. Bile so žive kot oči dojenčka, svetle in iskreče se kakor mačkine v temi. Utrinek, ki se je utrgal od ene izmed zvezd in se prevesil za obzorje, je zarisal za seboj dolgo svetlo pot, a to le za hip in že je izginila. Nebo je bilo spet spokojno mirno in zvezde so mežikale kot prej.

Prav takšni utrinki so tu, le da se niso odtrgali od zvezd; iztrgali so se iz razdejanega srca, ki je prekmalu tonilo v brezbrežen mrak...

In vendar so svetlejši od samih zvezd, kajti v trpljenju in bolečini jih je rodila sladka misel na domovino, na nevesto in moj dom.

Vedri in trpki so ti utrinki hrepeneneja, lepi in tihi, kakor je zvezdnato nebo za bodečimi žičnimi ograjami v očeh pregnanca; lepi kakor utrinek, ki je ožaril nebo, žalostni kakor brezvezdno temno nebo, posuto z grozečimi oblaki...

Čiginj 1942

Pes ● Dan za dnem zaprti v mali, prazni in pusti sobi belgijske vojašnice stojimo, ždimo, poležavamo, kakor kdo more, umazani, skuštrani in povaljani. Noč za nočjo poležavamo oblečeni v zimske suknje na umazanih golih tleh. Čakamo na surove odsekane klice italijanskih stražarjev, koga izmed nas bodo izločili in odpeljali neznano kam. Kdor je bil v teh dneh poklican, se ni več vrnil.

Premalo prostora je za nas vse. Preznjena telesa poležavajo v skrčenih legah drugo ob drugem na trdih tleh in trudne glave si iščejo prostora na telesih tovarišev. Ni nam spati, čeprav smo lačni in neprespani. Komaj odpreš oči, ti v pekočih vekah zaščemi luč zaprašene žarnice, ki lebdi na žici, prepreženi s pajčevino.

Kdaj pa kdaj je slišati stok ali kletev pri odpiranju vrat, ko mora kdo na stranišče nedaleč na hodniku, ki ga prav tako kot nas, zgnetene v sobi, stražijo vojaki s puškami. Neznosen smrad in mraz se prikradeta takrat s hodnika v sobo, v kateri zaudarja po umazanih in oznojenih telesih, ki več dni niso bila deležna čiste vode.

Ne morem spati, kot večina izmed nas. Preveč bole kosti od neobičajnega ležanja in trdih tal. Koga le premami spanec, srežnež, pogrezne se v trden sen, hrope ali smrči, da nam še bolj buči v neprespani glavi.

Izsušena usta si močimo z vodo iz velikega pločevinastega vrča. Za pitje nam služi prazna konzerva.

Po prvem dnevu brez hrane nam nato vsako popoldne majhna stražarja prineseta kotel s kuhanimi makaroni s tremi pločevinastimi krožniki brez žlic. Z zajemalko sežeta v kotel in nadevata makarone na krožnike. Prvi jetniki poskušajo jesti, s prsti, a makaroni jim spolze nazaj na krožnik. Nato jih poskušajo zbežati in vsrkati s krožnika. Približajo ga k ustom in si pri tem pomagajo s prsti in z ustnicami. Tako po vrsti z istih treh krožnikov vleče nad šestdeset ljudi s prsti, ustnicami in jezikom sive sluzaste makarone v usta...

Vse bolj spoznavam po časopisih in na radiu tako opevano dvatisočletno laško kulturo!

Vse vkup se mi zagabi. Kot živali v hlevu! Še slabše; živali vsaj leže na postlanem senu in so negovane.

Nisem jedel ne prvega ne drugega dne. Rajši sem bil lačen!

Tretjega dne ne vzdržim. Kot vsi drugi tudi sam z odporom srkam sluzaste makarone s krožnika, ki so ga oblizovali že naštetih pred menoj. Ogabni in smrdljivi so, kot bi bili vzeti iz mišjega gnezda.

V težki zamazani suknji se med hropečima tovarišema komaj obrnem, da bi si mogel bolečine v kosteh nekoliko ublažiti. Spet se bliža jutro. Kolikera noč je že za menoj v tej gnusni kletki? Vsakokrat, ko se zaznava dan, oživi ptičji ščebet. Prisluhnem mu: ptički napovedujejo skorajšnje pomlad. Zavidam jim prostost. Sem ptič ujet in domislim se občutene lepote Prešernovih verzov o kanarčku in nuni, ki mu želi prostosti:

*Vesela pomlad se zbudila je spet,
moj tiček, preljubi kanarček!
Ak mika v zeleni te gozdek letet'
ne branim ti, okno ti hočem odpret'...*

Nenadoma se mi odpre zakladnica naših glasnikov in v glavi in v duši se mi rojevajo misli in besede, ki sem se jih bil naučil doma, v šoli in v gledališču. Pesmi, ena lepša od druge! Prirasle so mi k srcu. Vse naenkrat bi rad zdrdral in oživil, takšen glad sem začutil po njih.

»Ni je noči tako temne, da bi tam kje v daljavi ne trepetala ponižna rdeča luč, tolažba srca; ni ga kraja tako pustega, da bi se med kamenjem ne skrivala zelena jasica.«

Kako neki je že modroval Cankar, ko je pisal o domovini? V vročični glavi so misli težke, komaj se besed domislim. Zdi se mi, da je napovedal še več grenkobe, ko je nadaljeval: »Mnogo in mnogovrstnih težav in nadlog je izkusil slovenski narod, oj, in jih bo še več...«

Kot že nekaj juter zapored zaslišimo žvenket okovja in klice imen s hodnika. Spet bodo iz sosednjih sob odpeljali nekaj fantov v neznano.

Kam? Na zaslišanje, v zapore, na mučenje, na morišče ali v izgnanstvo?

Včasih nam je vseeno, samo od tod, od tod, da se rešimo tega nečloveškega hleva. Kot vselej prisluhnemo, nespeči, in vstajamo. Temno je še zunaj, čeprav se čas nagiba k jutru, k tistem jutru, ko telo zadrhti od surovega preklinjanja laških divjakov.

Nenadoma se bučno odpro vrata. Nekaj oboroženih vojakov s poveznjenimi čeladami do oči, z ročnimi granatami za pasom in z brzostrelkami v rokah, naperjenimi proti nam, obstopi vrata. Vodja popači imena in jih nekaj prebere, med njimi tudi moje. Zberemo se pri vratih, kjer nas ponovno pregledajo in zaznamujejo s številko, s katero so nas dva ali tri dni poprej fotografirali. Ne imenujejo nas več po imenih, od zdaj naprej smo zgolj številke.

Drugega za drugim nas butnejo k majhnemu zavaljenemu vojaku, ki nam natika lisice. Preden pridem na vrsto, se oziram po dolgem, slabo razsvetljenem hodniku z mnogimi vrati. Za njimi so zaklenjeni tovariši, ki jih čaka prav takšna ali podobna usoda. Po hodniku so proti vsakim vratom naperjeni mitraljezi, ob njih po dva ali več stražarjev.

Komaj sem se bil razgledal po prostoru, že me je sunek z mitraljezovo cevjo opozoril, da moram k vojaku z lisicami. Pogledal sem ga od blizu v obraz: zaripel, z rdečkastimi ličnicami in mroževimi brki, s čelado, potisnjeno prav do oči, je očitno z veliko slastjo opravljal svoj posel. Ko mi je s sovražno naslado krepko stisnil obroč na prekrizanih rokah, me je, ker ni slišal glasne bolečine iz mojih ust, grozljivo pogledal z velikimi rdeče obrobjenimi, hrstači podobnimi izbuljenimi očmi, prepreženimi z žilicami. Zdel se mi je kot pravi zločinec. Tedaj mi je, kot bi uganil moje misli, z zločinsko naslado še bolj kruto zadrnil hladni železen okov lisice na rokah in sovražno zasikal:

»Cane!« (Pes!)

da se mi je okovje še bolj boleče zažrló v kožo.

V hladnem zamegljenem jutru, ko zarja še ni poljubila sivega dne, so me odgnali med krohotom vojakov skozi špalir mitraljezov na dvorišče, kjer je stalo nekaj vojaških kamionov z oznakami rdečega križa. V enem izmed njih, kamor so me porinili, je že sedelo nekaj vklenjenih tovarišev pod stražo premraženih vojakov.

»V internacijo, v Italijo nas peljejo!« mi je šepnil znanec v uho.

Ko se je naš kamion napolnil in sta sedla med nas oborožena vojaka, ki nikakor nista odvrnila svojih pogledov od nas, so po dolgem čakanju zdrdrali motorji. Skozi priprte reže na vrhu kamiona je jutranja megla že svetlila notranjščino vozila. V njem nas je lahko premetavalo, ne da bi si mogli z rokami kako pomagati. Pogled na bleda, kosmata in neurejena obličja tovarišev, vklenjenih v lisice, je bil več ko grozljiv. Tistikrat bi najrajši zakričal na vse strani zemeljske oble preroške Prešernove besede iz Zdravljice:

*V sovražnike 'z oblakov
rodú naj naš'ga trešči grom;*

*prost, ko je bil očakov,
naprej naj bo Slovencev dom,
naj zdrobé
njih roké
si spone, ki jim še težé!*

Po cesarski cesti ● Ropot motorjev, ki so utrujajoče in trzajoč brneli, je polagoma zamiral. Tudi naš kamion je jel voziti počasneje. Začutili smo, da se zaustavljamo. Nenaden večji sunek motorja, nato še eden, dva in ... obstali smo. Laška stražarja s puškomitraljezoma sta vstala in se ozirala po okenskih režah pod stropom, skozi katere je padala sivkasta svetloba v zaprti prostor.

Udarci na vrata kamiona so bili verjetno znamenje, da bomo tu ostali. Stražarja sta stopila k vratom. Od zunaj so odprli eno krilo vrat. V kamion je puhnil vlažen mrzel zrak, ki nas je stresel, lačne in slabotne. Za kamionom na tleh je bil postavljen mitraljez z uperjeno cevjo v nas. Nič kaj ljubezniv pogled nanj, čeprav smo bili vajeni tega. Mislili smo, da smo na cilju, da bomo izstopili.

Ne!

Bili smo komaj na prvi postaji naše trnove poti.

Eden od stražarjev je stal pri vratih in usul se je kup laških besed v pogovoru z oboroženimi vojaki na cesti. Drugi stražar je na obeh straneh stene odprl dve majhni, z motnim steklom zastekleni reži za prezračenje zatohle notranjščine. Nato so se vrata vozila zaloputnila in ostali smo sami.

»Kje smo?« nas je spreletelo.

Stopil sem na klop, četudi so me vklenjene roke ovirale, in pogledal skozi režo v megleno jutro. Skoraj bi kriknil od radostnega presenečenja, a beseda mi je obtičala v grlu: ugledal sem kip Ivana Cankarja, sedečega na kantonu ob cesarski cesti. Ustavili smo se torej na Cankarjevem trgu na Vrhniki, nasproti spomenika.

V vzvalovljeni vzhičenosti so se mi v ponosu utrnile njegove besede, ki sem jih polglasno izgovoril, pobožno in drhteče:

»Vrhnika, prečuden kraj! V mehkem domotožju mi zakoprni srce ob mislih nate. Kdo te je videl z bedecimi očmi, kdo te je spoznal? Šli so mimo, videli so bele ceste, bele hiše, in so šli dalje. Jaz pa sem ti pogledal v obraz kakor ljubljenu dekletu in zdaj je moje srce polno pri tebi...«

Komaj pred tremi meseci – dragi Cankar – ne dolgo tega, preden je nasilni tujec z bodečo žico zgradil mojo ljubljeno Ljubljano, ti si jo imenoval lepše, imenoval si jo »kraljico veselja, mater vseh sladkosti, botrico prešernih ur!« – sem bil pri tebi doma na Klanču, se povzpел na hól m Svete Trojice in se razgledoval kot ti nekdaj »po sončni ravni, po tihem, sanjajočem močvirju, do Žalostne gore in do Kríma...«

Obiskal sem tvoj Močilnik v globoki kotanji, v večni senci, in seve, enajsto šolo pod mostom čez Ljubljanico.

Tistikrat, bilo je po nekaj mesecih, ko je tujec pogazil našo zemljo, sem ob spominu na tvojo triindvajseto obletnico smrti stal pred tvojim bronastim obličjem in bil si prav tako zamišljen kot zdaj. Že tistikrat sem ti z obraza bral molčeči sram in hkrati ponos človeka, kot zdaj, čeprav je narod tvoj v verige okovan.

Gledam te, gledam zamišljenega v razmišljanju, z roko podpirajočega si glavo, ki hoče trudoma kloniti:

»Okó, ozri se nazaj, prav do mraka otroških let! Kam je letelo vse hrepenenje, komu je bila darovana najboljša moč srca in razuma, od kod je vrela, kam se je vračala vsa radost in bolešt – Resnično, domovina, nisem te ljubil kakor cmerav otrok, ki se drži matere za krilo; tudi te nisem ljubil kakor solznomeškobni vzdihovalec, ki ti kadi v lice sladke dišave, da te skele uboge oči; ljubil sem te s spoznanjem; videl sem te vso, v nadlogah in v grehíh, v sramoti in v zmokušal seponižanju in v bridkosti; zato

sem z žalostjo in srdom v srcu ljubil tvojo oskrunjeno lepoto, ljubil je stokrat globlje in stokrat višje od vseh tvojih trubadurjev!»

Potišano slišim te besede še zdaj iz tvojih ust, le bele krizanteme ni več na tvojem suknjiču. Že pred meseci ti je ovela roža v gumbnici, vsa siva se mi je zdela in umazana. Zdaj spremljaš z žalostnimi pogledi na kantonu ob cesarski cesti v železo okovane brate svoje, pregnane v izgnanstvo, in krizantema leži na blatni cesarski cesti, poteptana, okrutni tujčev škorenj jo je zgazil v črnem blatu.

In vendar kot ti »ljubil sem to lepo domovino; že ob samem njenem imenu sem vztrepetal in zardel; ta polja sem ljubil, ta tihi gozd, vsako drevo posebej in vsako bilko na travniku. In ljudi, vse, ki sem jih poznal in ki jih nisem poznal; kakor sramežljiva devica sem oboževal nekega imenitnega rodoljuba, ki bi mu danes še svojih čevljev ne dal osnažiti«.

Zdaj je še huje kot takrat: izdal nas je prav ta imenitni rodoljub!

Čeprav ponižanega, me je prevzel občutek ponosa, da bi vzkliknil s teboj, moj Ivan:

»Ne, ne, ta narod ne more umreti in ne bo umrl! – Preveč je lepote v njem; in lepota je neumrljiva, je večna! – Kadar napoči tisti dan,« sem nadaljeval s teboj, »bo prerojeni narod pobral iz blata za spomin na grenko lepo preteklost pohojeno ubogo krizantemo, očistil jo bo ter jo shranil s hvaležnim spoštovanjem...«

Vzdramil me je ropot motorja. Stopil sem s klopi, odprla so se vrata. Vstopila sta stražarja, zaprla okenske reže in za nami so se zaloputnila težka vrata. Zrl sem v stražarja in v sebi kljubovalno prisluhnil Cankarjevim mislim iz Bele krizanteme, kot bi slišal njega samega:

»Ta narod, ki je trikrat petsto let trpel in tlačanal; naš narod, ki si je pisal zgodovino s svojo krvjo in s svojimi solzami; ta narod si je kljub suženjstvu in uboštvu, kljub gladu in žeji s čeznaturno močjo ustvaril svojo kulturo – in zdaj se prikaže capin ter mu zaluči v lice: Nimaš kulture!...«

Vojaka sta se zasmejala. Pogledal sem ju in njun smeh se mi je zdel zlohotno zmerjanje drhali dvatisočletne kulture, omadeževane s simbolom protja in sekire. V tem znamenju me je uklenil tiran v okovje suženjstva, ker sem jim postal nadležen kot gnajst pes.

»Cane! Cane!« mi je bučalo v glavi, ko nas je vozilo premetavalo sem in tja, kot bi se vozili v barki.

»Na zavinkani cesti smo! Verjetno na planinskem klancu!« se je oglasil sosed, primorski rojak, ki je poznal tukajšnji kraški svet.

Od Postojne naprej ni bilo več postaj. Utrujeni, lačni in sklonjenih glav smo drveli dalje, ne da bi vedeli kam.

Nenadoma so me zaobjela boemska razpoloženja in pomislil sem na svojo prvo knjigo, posvečeno rajnki materi. Dotiskana je bila prav v tistih dneh, ko so sovražniki navalili in pogazili našo domovino. Mater bi močno prizadelo, če bi še živela. Lahko je srečna, da že spi v miru večni sen...

Otrple roke so mi bile kot mrtve. Levo zapestje je bilo zatečeno in brezčutno. Smehoma sem se ob pogledu na vklenjene roke spomnil na verigo, ki sem jo moral kot režiser in scenograf na zahtevo okupatorjevega cenzorja odstraniti z odra ljubljanske Opere na glavni vaji Straussovega Netopirja.

»Veriga je simbol suženjstva!« je dejal, »pa smo prišli k vam s prosvetljenstvom dvatisočletne kulture!«

»Naj živi vaš vrec staroslavne kulture, ki ste jo na Slovenskem pokopali s pelinom in krvjo!«

Skušal sem stegniti roke predse, a le desnica je mogla povleči levico za seboj.

Dolgo se vleče cesarska cesta od Ljubljane prek kraških planot, vendar še prekratko za globlja razmišljanja...

Óbstali smo in poskakali s kamiona na blatno cesto. Nekako deset vozil je bilo, torej sto vklenjenih izgnancev! Stražarjev kot listja in trave, mitraljezov nič koliko okrog nas in na obrobnih krajih. Na travniku, nedaleč od nas, so stale nizke kamnite stavbe z majhnimi okni pod strehami, podobno kot pri hlevih.

Kraj je bil odet v meglo. Pošteno nas je mrazilo. Dolgo smo stali na zastraženem, z žično ograjo obdanem dvorišču, ki so ga obroblyale nizke stavbe, vsaka posebej zagrajena s podvojeno bodečo žico. Vojaki s planinskimi klobuki in z velikimi puškami, predolgimi za njihove majhne postave, so nas ogledovali, kot bi bili padli z Marsa. Slej ko prej so videli prvič »slovenske partizane, ki so jih zmagoslavno polovili po gozdovih in uklenili!« Sic!

Megla se je nekoliko dvignila in veter je razkril vrhove gozdov. Moj sosed je med stražarji ujel besedo Čiginj in tako uganil, da smo v Čiginju.

Razporedili so nas v barake in šele pri prestopu praga so nam sneli lisice. Na nabrekli, skoraj omrtvičeni levici je bila v zapestju koža globoko zažrta. Polagoma mi je roka oživljala, vendar še dolgo nisem mogel v njej ničesar držati. Opral sem roko, očistil strjeno kri in jo obvezal z robcem, ki je bil vse prej kot čist.

Dvignil sem glavo, začutil sem bližnjo pomlad. Spet me je Cankar hrabil z optimizmom. Tokrat sem mogel v baraki na glas izgovoriti njegove bodrilne besede:

»Kaj zato, če prihaja pomlad v viharju in povodnji! Iz te črne naplavine bo vzknila bujna rast! Njih misel je bila prava: ne bele krizanteme na ogoljen frak – rdeč nagelj na kamižolo!«

Otrple roke tovarišev, ki se v zapestju še niso sprostile od stiska okovja, so zaploskale. Iz naših prsi se je oglasila pesem: Oblaki so rdeči... najprej plašno, nato vse bolj ohrabrujoče, ko smo se glasovno ujeli. Toda ne za dolgo.

»Silenzio!« se je zadril med odprtimi vrati neki oficir z jahalnim bičem v roki, ki sta ga spremljala s puškama oborožena vojaka.

Obnemela je pesem na jeziku, a ni zamrla v naših srcih. Nadutež je stopal s trdimi koraki po prostoru in vpil, ne, lajal je, pasjemu laježu je bilo podobno njegovo zadiranje.

Zrl sem vanj, zaripel je bil v obraz in iz ust so mu letele pene kot psu iz nagobčnika.

Oprosti, moj ljubi Cankar! V mislih sem spet ponavljal tvoje ohrabrujoče besede, ki so me vselej navduševale in hrabile, dan nisem klonil:

»Ne boj se, narod se ne dá oslepariti, ne dá si zavezati oči! Naj ga vodijo po stranpotih, po močvirju, po temi – sam bo našel pot do sonca!«

Dih pomladi ● Čas kot bi se bil zaustavil: nihče nam ne pove, kaj bo z nami. Samo strogi predpisi s strani taboriščne komande v italijanščini in slovenski spakedranščini nam zapovedujejo gluho pokorščino novemu redu in prepovedujejo najosnovnejše človeške pravice: svobodo gibanja in prepoved ljubiti svojo domovino, njen jezik in pesem.

V podolgovati, ledenomrzli sobi z visokimi pogradi v treh redih posedamo ob robovih ležišč in hodimo v svojih okovanih čevljih premražen, poviti v povaljane, umazane in zmečkane suknje po vlažnih, z lužami pokritih betonskih tleh, s katerih leze strupen mraz z premrle noge. Počutimo se kot v betonski kleti, kjer pritiska na nas hlad s stropa, s poda in vlažnih sten.

Skozi majhna okna na vrhu roba sten sili v prostor turobna sivkasta svetloba. Okna so orosena od pogostega dežja. Skoznje se ne vidi, četudi je že marsikdo z višjih ležišč poskušal stoje na prstih ozreti se na plan. Moreče vzdušje si preganjam s pisanjem utrinkov o prvih dneh jetništva na zmečkane lističe, ki sem jih imel v žepu še iz Ljubljane. Tudi svinčnik sem imel v notesu, celo nalivno pero, kar je predstavljalo tukajšnje neizmerno bogastvo.

Hrane dobimo le toliko, da si za silo pogrejemo želodec in nas od lakote ne prizadene

slabost. Zaporniški red, nabit na zidu, je strog, grozi nam s strogimi kaznimi, vendar nam je bolje kot na zbirnem mestu ljubljanske vojašnice.

V nedeljo zjutraj nam za dušni blagor »podarijo« mašo v baraki, čeprav nas imajo za brezbožne bandite. Kolikšna skrunitev vere s strani vernih! Z mržnjo spremljam blagodušno bogoslužje polizanega vojnega kurata, najrajši bi mu zalučal v obraz: »Komedijant!«

Celo ven, na zrak smemo za dvajset minut v z žico ograjen prostor za barako, v dvoredih kot šolski otroci, seveda pod nadzorstvom oboroženih vojakov. Strašansko se boje, da ne bi kdo izmed nas pobegnil. Kot kunci se zdimo, za močno, večkrat prepleteno bodljivkavo žično ograjo. Na več mestih so na tleh razporejeni mitraljezi, ob njih mrki vojaki s puškami, pripravljenimi na strel, ko se prikažemo ob določeni uri iz barake. Njihovi srepi pogledi na prestrašenih obrazih so sovražno uprti v nas, »bandite«. Zanje smo le številke, ne ljudje. Vsak poskus bega ali sumljivo ponašanje preblizu ograje je smrtno nevarno: brez poprejšnjega opozorila lahko pade strel. Takšen je ukaz.

V primernih razdaljah smo daleč od nas opazili podobne barake s prav tako ograjenimi prostori. V njih so verjetno tudi tovariši interniranci, ki jih vodijo na zrak ob drugem času, da se ne bi srečali naši pogledi in bi se morda spoznali.

Nismo se zmotili. Nekega dne smo po krivdi dežurnega zamudili in krenili prepozno v barako; medtem so že prihajali iz neke barake fantje. Mi kot oni smo naprezali oči in nekdo je pomahal z roko: prepoznal me je brat, ki so ga zaprli deset dni pred menoj. Dvignil sem roko in mu vrnil pozdrav. Stražar me je surovo sunil v hrbet. Vse bolj so nas preganjali in stekli smo kot ovce v barako.

Ej, brat moj! Zaman sem poizvedoval za teboj v Ljubljani. Zdaj vem, kje si! Zdaj veva drug za drugega!

Odleglo mi je, četudi sameva najin dom. Zavezali so nama roke, nasilno zamašili usta, a v najinih srcih je še večja moč. Ne bodo je zlahka strli! S še večjim poletom so najine misli pri naših akcijah v Ljubljani in hudo mi je, da do nadaljnjega ne bova mogla več koristiti naši ideji. Vendar še ni vse izgubljeno, že tako ne more dolgo vladati tolikšno brezpravje!

Misli so mi svetlejšje, telo bolj sproščeno. Bližina brata in porajajoča se pomlad mi vlivata pogum. Z odprtimi usti in široko razpetimi nosnicami vdihavam zrak, kadar stopimo iz mrzle betonske barake; četudi je vlažen, je vsaj čist. Željno ga vsesavajo zgrbljena pljuča, ki se razpro na široko kot jadra. Mogel bi odleteti v sončne višave, od koder se vsak dan bolj usipa toplo ozračje na vlažno zemljo.

Bližajočo se pomlad čutim po vonjavah zemlje, po božajočih sončnih žarkih, po mastnem blatu, ki ga gazimo v malem, z žico ograjenem prostoru.

Vigred prihaja! Slišim jo po šumu vode staljenega snega v hribih, vidim jo, ko polzi kot vijugasta srebrna pentlja vodnega slapa čez steno hriba daleč od nas.

Vidim pomlad, kako se bliža s snežno belimi zvončki na prebujajoči se motni zeleni trati. Celo blizu onstran žične ograje so vzbrsteli nihajoči nežni cvetovi. Nemir, ki ga čutim, je podoben privezanemu žrebetu. Rad bi jih vsaj pobožal, če jih že ne morem natrgati v majhen šopek, kar sem počel kot deček vsako pomlad ob bregovih Malega grabna v Mestnem logu... Le kako naj vsa ta občutja prenesem na papir?

Kot vesela pesem je zapihal spomladanski veter in prinesel pozdrave z ljubljanske strani. Niti bodičasta ograja ni mogla zatreti diha šuma naše zemlje. Sonce je svetilo visoko na čistem nebesnem svodu, kot za najlepši praznik. Celo v spletu žic je pokukal zvonček, znanilec pomladi. Z božajočim pogledom sem se mu približal in segel v žično trnje. Zaslišal sem jekleni škljoc puške in hitro utrgal beli nežni cvet. Z dvignjeno roko z zvončkom med drhtečimi prsti sem obstal kot prikovan: onstran žične ograje je stal stražar z uperjeno cevjo vame. Na od trnja razpraskanem prstu se mi je pocedila kri in rdeča sraga je vse bolj polzela po hrbtni strani roke. Vojak je vrgel puško čez ramo in se obrnil. Umaknil sem se z zvončkom v roki od žične pregraje.

Obstopili so me tovariši in s čudnim leskom v trudnih očeh gledali beli cvet kimavca, kot bi bili otroci...

Gonars 1942

Glas pojoče violine ● Glas pojoče violine iz kota barake mi stiska dušo, grebe v srcu in rije po vročih možganih, kakor da bi kdo zasajal kremplje vanje in lomastil po njih.

O, včasih sem te poslušal, glas pojoče violine. Dvigal si mi čustva v višave, hladil si mi možgene, opajal mi srce.

Bilo je – ?

Otopele misli, vzdramite se! S korenino mi izruvajte pelin, ki se mi razrašča v bolečino in mi zagrenjuje sladko misel.

Zdramila se mi je misel.

Bilo je tistikrat, ko sem se bil z Muzo pogovarjal o tebi, lepi svet. Takrat si bil odet v rože in bil si kakor en sam velik cvet. Nad neskočno prostrano zemljo je pod nebeškim svodom vel omamem vonj in svet, odet v tvoj rožnati plašč, je bil lep, neskončno lep kakor angelski obraz moje Muze, ko sem se pogovarjal z njo o tebi, svet. In glas pojoče violine je radostno in milo plaval z mehкими glasovi.

Plaval, mamil in opajal...

Zdaj je smrt zgrabila za lok violine in glas jokajočih se strun se razlega čez dobrane, vode in planine in svet v taktu udarja in pleše svoj mrtvaški ples...

Glas pojoče violine iz kota barake mi stiska dušo, grebe po srcu in rije po vročih možganih, kakor da bi kdo zasajal kremplje vanje in lomastil po njih.

Kam?... Kam?...

*Hrepenenje moje
so le tihe sanje*

*A pelin mi
ovil je vanje*

*Neizmerno bolečino
mi grenkó*

*Ihte pomislil
sem na njo*

Velika noč ● Velika sobota! Dež je ves dan rosil in močil stekla oken naših barak. Skozi zasolzena okna je bilo videti le izmaličeno okolje, ki ga je risal dež s svojimi kapljami. Sproti je lizal vodo in jo ponovno pokladal na steklo kakor slikar barve na platno: tisočbarvne kaplje. Duša je bila trudna in misli so begale kakor trop gamsov, ki jih je podil gonjač.

V poznem popoldnevu so se kakor mogočna zavesa pretrgali oblaki in na svetlem nebu je posijalo sonce. Kakor martinčki smo prilezli iz barak, bledi in zamišljeni, in posedli za barako. Oči so nam motno bleščale iz globokih jamic in nemo in trudno zrle na prebujajoče se zelenje onstran pregrade, ki ga je privabljal iz zemlje pomladansko sonce.

Vzniknila je trava in vzbrstele so dolgočasne murve. Rdečkasto rjava opeka stolpa gonarske cerkve je krvavo rdela in njena barva je živo odsevala od petrolejsko črnih cipres. Visoka žična ovira nam bi zastrnila pogled, če se ne bi z vsakega trnja bodeče žice iskrila solzica, ki je nehala vsa mavrično zlata v soncu in od zelenila trave. Kakor

biserni okvir so kapljice prestanega dežja krasile podobo Gonarsa, ki je tonil nedaleč na obzorju v zlato rdeči barvi zahajajočega sonca. Da bi se nam misel sama ne bila zameglila v globoki utrujenosti, ki je ležala v nas – uklenjeni ptici – se je iz naših grl otožno oglasila pesem, ki je vse močnejše silila na plan, dokler se ni iztrgala iz trpečih src in vzniknila svobodneje iz naših prsi.

Šele zvonjenje gonarskega zvonika, ki je še vedno blestel v sončnem siju, je pretrgalo pesem, da smo nehote nemo sklonili glave in prisluhnili velikonočnim zvonovom, spet oglašajočim se po tihotnem velikem petku. Naša srca, ki so iz dneva v dan bolj čutila mrko težo velikega petka vklenjenih rok, niso verjela; šele prebujeno čustvo, ki je razbolelo vztrepetalo v naših globinah, je zaslutilo trpkost velikonočnega zvonjenja...

Sonce je s poslednjimi žarki poljubljało zemljo. Topel žarek je za trenutek posijal tudi v naša srca in predramile so se naše misli in poletele pod domači krov...

»Poslušaj, Jože! V naši vasi pa že lepše pojo zvonovi!«

Nihče ni odgovoril, tudi Jože ne, le čutili smo vsi isto.

»Kaj ne, Jože? Naši zvonovi v šentjakobski fari!«

Misel je vzvalovala...

In velikonočna sobota doma se nam je prikazala v vsej svoji lepoti; toplina doma in navsezadnje – potica, pirhi in gnjat...

Velika nedelja!

Apel pred barakami. Uvrščene po štiri so nas nagnali v nevralni prostor. Zgrnili smo se iz vseh kampov in barak. Tudi ujetniki iz oficirskega kampa so prišli. Ločeni smo z žično ograjo, le pogledi z obeh strani iščejo znane obraze.

Nebo je prepreženo z dimastimi oblaki, ko stojimo na velikem dvorišču in prisostvujemo maši. Sonce poskuša predreti skozi oblake, ki moreče visijo nad nami.

Naše oči se upro k oltarju. Obstopili so ga štirje italijanski vojaki s puškami: boga so zastražili!

Upira se mi Kristus za žico!

Krvavi križ je razpet čez razbičano domovino.

»Kdor je preganjan in zaničevan, bo vstal!«

Tako, Kristus!

Čuj zdaj molitev našo!

Ponižani, poteptani in krivično zasramovani stojimo pred teboj – o, Kristus! Ogoljufani za mladost, ogoljufani za vero, s katero si nas učil ljubiti. Po blatu brezdanzem hodimo po poti, ki si jo ti začel. Nosimo križ, ki si ga nosil obnemogel, izbičan in opljuvan. Nisi tožil, ne klel, nosil si breme vdano, nosili ga bomo tudi mi, zase in za naše otroke.

Slovenska pesem je mogočno kakor prošnja zadonela po velikem taborišču; za trenutek smo pozabili da smo zaprti na tujih tleh.

Škrjančka, ki sta se od nekod visoko dvignila pod oblake, kakor da prinašata pozdrave s slovenskih polj. Sonce s slabotnim žarkom je predrlo skozi goste oblake. Vsa živa in vesela za takšno doživetje so vzdrtela tisočera naša srca. S podrhtevajočo toploto upanja ovija slabotna telesa, četudi prešinjena od črnih misli železnih spon, bajonetov, puškinih kopit in smrtnih ragelj mitraljezov.

Stali smo si nasproti, tovariši med žičnimi pregradami, in stegovali roke – sinovi iste matere. Nismo se jih dotikali, niti jih čutili, le slutili smo dihanje prostosti, ki sta nam jo prinašala veselo žvrgoleča škrjančka...

Na obzorju nas skozi visoko žično pregrado odet z jutranjo kopreno pozdravlja k nebu dvigajoči se naš simbol, očak Triglav. Na tisoče pozdravov, tisočernih mater, očetov, sester, bratov, žena, nevest in otrok nam pošilja iz daljave. Tisoče nas pozdravlja sivolasega očaka in zaupa želje za naše domove.

Kadar se bodo oglasili zmagoslavni zvonovi in se bo v pihlajočem se vetru prek

slovenskih polj vila naša bandera, se bomo zbrali vsi okrog tebe – Triglav, na tej in na oni strani. Tistikrat bomo na domači grudi proslavili dan vstajenja tudi za vse tiste, ki ljubijo svoje domačije in trpe v hostah zanje.

Tisti dan se bo razlila zarja po nebesnem svodu, ki ga zdaj prekrivajo temni oblaki. Vzšlo bo sonce izza Triglava in razlilo svojo toploto po vsej naši zemlji in iz slovenskih domov se bo oglasila prek naših gričev in polj prešerna pesem našega Vstajenja pod svobodnim soncem.

Ob prijetnih mislih je iz bližnje taboriščne kuhinje preplaval ozračje omleden vonj po redki repi in krompirju; kakor mameče kadilo pred oltarjem katedrale je vznemirjal naše lačne želodce.

Ta dan smo si tovariši nemo podajali roke. V tem molku pa je bilo obseženo vse tisto, kar smo čutili vsi...

Murva ● Moreča sopara leži nad furlansko ravnino. Na prostranih poljih sklanjajo nizke murve svoje svetlo zelene krošnje in raztezajo košate veje k osušeni tlo.

Žabe, nekje v skritem kraju, najbrž v mlakuži med visoko travo, kjer morejo vsrkavati vlago iz travnatih bilk, žalostno regljajo in prosijo dežja.

Mušice se nadležno zaganjajo v govedo, ki se pase ob travnatih parobkih dolgih njiv. Pastirica si z zeleno murvino vejico, na kateri so oveli listi skoraj že osušeni, odganja z obraza mušice in komarje.

Visoko nad pokrajino plove mogočna jata štokeljs. Nekaj časa iščejo smer v zraku, nato se spuste daleč za njivami na tla.

Nizki oblaki se kopičijo z vseh strani in s svojo težo tišče vedno bolj k tlo. Sprva nežni in mehki se vse bolj gnetejo in spletajo med seboj v težke, temno grozeče gmote. Pode se po nebu, se spajajo in zbirajo, kot bi jih usmerjala nevidna roka; s svojo težo silijo vedno bolj k tlo in le ta roka jih brzda in zadržuje, da ne zgrme na zemljo.

Žice na brzojavnih drogih vztrepetavajo v dušecem se ozračju in bodice na žičnih pregradah drhte, kakor da so prepojene z elektriko.

Tam zunaj, zunaj teh pregrad, svobodno klije življenje, a v tem zagrajenem prostoru usiha pomlad, nekdanja tako močna, nežna in mlada.

Murve se kakor razvrščeni vojaki izgublajo v ravnih vrstah v daljavi in se tam pod vnožjem, kjer iz polj mogočno kipe grebeni naših gora, spajajo v nedogledno svetlo ravan, tam dihaajo z gorami naši domovi. Nobena sila ne bo mogla zaustaviti teh vrst.

Nedaleč od nas, kakšnih deset metrov od žične pregrade, stoji murva, nizka in zelena. Široko razteza tanke veje in z nežno zelenimi mladimi listi se poigrava veter, ki se zaganja vedno znova z vseh strani: z morja, s planin in z ravnine; zaganja se v murvo in prav tako objema njene vrstnice, ki se izgublajo v kratkih razdaljah za njo. Vedno več jih je in vedno manjše se oddaljujejo našim očem.

Preklinjamo to murvo in vse njene vrstnice. Prvo še najbolj, ker nam je najbližja, skoraj tako blizu, da bi mogli ugledati zeleno plazečo se gosenco na njej.

Gledali smo jo še golo, z odrezanimi vejami kakor mrtev kol; kol pri kolu, in puščoba okrog nas se je še povečala.

Mrzel veter je bril nad Furlanijo. Plazil se je med mrtvimi koli in strupeno sikal; zaječale so korenine in zamajali so se koli...

Kol pri kolu...

Sključeni in zavrženi od usode smo stopali po cestah med polji – fant ob fantu – in veter, ki je vedno bolj bril, se je zaganjal v neobrite upadle obraze in zmršene lase. Nekdanje svetle oči so bile zdaj motne, kalne in tope. Veter se je zaletaval v oslabele

noge, okovje na rokah je ječalo in zemlja je drhtela pod težo trudnih korakov.

Fant ob fantu – mladost z mladostjo...

In najbližja murva je ozelenela. Prva med vsemi je vzbrstela, prva izmed vseh je ozelenela...

Nežni lističi, rumeni kakor drenovi cvetovi, so se posuli po tankih vejah in se pozlatili v jutranjem soncu. Kar čez noč so vzbrsteli, kakor da bi jih bil kdo ponoči obesil. In vejice! Vse tanke in svetlo zelene so se potegnile iz nizkega debela in se majale v osvežujočem pomladanskem vetru. V dolgih deževnih dnevih, ki so puščobno ležali nad ravnino, nam je zamrlo zanimanje za murve zunaj.

In zdaj se je bilo zgodilo, kakor da je vse oživel čez noč: blede in upadli suhi obrazi so stiskali glave za okni in začudeni pogledi so se ustavili na svetlo zelenih tankih vejah in rumenih lističih. Mokri v jutranji rosi, ki se je po njih razlila v svetlih bisernih solzah, so lističi lahko podrhtavali kakor piščančki in trosili roso s sebe.

Vesele oči žalostnih duš!

Naslednji dan je ozelenela tudi druga murva, nato tretja, četrta, dokler niso bile vse odete v svetlem zelenju. Daleč zadaj na obzorju so bile sončne planine še v belem plašču, le pod vznožjem je že kliko prebujajoče se mlado zelenje.

In šla je pomlad mimo nas...

Murva, ki se je razbohotila v soncu in dežju, stoji zdaj s širokimi temnimi listi na vejah, ki jih je bila raztegnila široko naokrog. Z listi so poigrava veter in jih preobrača frfotaje po zraku, kakor da bi jih hotel potrgati.

Naša baraka s tankimi stenami stoji pusta in zgolgočasena na peščenem, od sonca razžarjenem dvorišču, kot bi izumrla. Še zvečer, pri oblačnem nebu puhti z barake soparica razgretih sten in se meša s prav takšno sparino sosednjih barak.

Večer je mračen in pust. Daljno cesto preko polja pometa veter, ki raznaša prah visoko po zraku, pomeša ga z mušicami in žene daleč čez razsežna polja, dokler se z mušicami vred ne poleže spet na cesto ali se zaustavi med bilkami nihajoče se prašne trave, ki sili vsa siva in ovela k tlom.

Tuleča noč, preprežena z bliski in gromom, je razsajala prav do jutra. Okoli vogalov barake je tulil in cvilil veter kakor okrog vogalov planinske kočice na samotnem kraju visoko v gorah.

Razpršeni oblaki prepredajo nebo mokrega jutra. Velike luže so skoraj preplavile taborišče. V stoječi vodi se zrcali nebo s svetlimi oblaki. Planine stojijo kot umite tako blizu, kakor da bi se bila ponoči premaknile proti nam. Tako sveže puhti z njiv, tako opojno dehti po cvetju. Visoko nad belimi glavami gore se premikajo sivi oblaki in kdaj pa kdaj zagrnejo zasnežene vrhove.

Murva onstran pregrade stoji s povešenimi vejami in v svežini čistega jutra nekam utrujena steza svoje težke, od dežja premočene veje. Ob njej sloni zlomljena veja, podobna odlomljeni oveli roki, ki se s poslednjo močjo opira ob tla...

Upadli obrazi so se nam razjasnili, otopele oči so se nam zaiskrile: zadihali smo svežino in začutili smo dihanje naših gor, ki nam ga je prinesel lahen vetrič...

Mak ● Zaprašena trava boječe sili iz osušene prsti, ker ji tisočkrat speta in poševno razpeta bodeča žica čez njo ne da rasti. Tik ob kolu, visoko obitem z mrežo bodeče žice, ki je v nešteti kolobarjih in vijugah razpeta s kola na kol, se na tenkem stebelcu sredi temno sivega travnatega pasu dviga rdeč makov cvet.

Mak!

Kakor živ plamenček podrhteva v vetru temni cvet in mu nihaje odpira in zapira trepetljikajočo rdečo čašo.

Da mi je piti sok iz nje! Napil bi se ga do onemoglosti, da bi se moja resničnost

mogla odmakniti daleč proč od teh pregraj. Poletela bi v neskončnost in se v njej razblinila v opojno pozabo. Pijan, da, biti pijan in omamljen blizu cilja.

Misli so mi kot blodeče sanje...

Opojen tvojega duha – mak, bi prižel nate svoje ustne, ki še niso užile vseh sladkosti, prižel na tvoja rdeča žgoča usta, rdeča kot plamen, žgoča od strasti in ljubezni. V tvoj kelih pozabe bi potopil vso svojo bol, ki bi jo v neizmerni ljubezni z veliko slastjo izpil do dna: Njej na zdravje, njej na čast!

In po tej zdravici bi spet gledal dekletu v obraz, v lep, nasmejan, vesel in ves moj! Vidim jo, kako hvaležno vračajoče dviga prav takšno kupo: meni na zdravje, meni v pozdrav!

Priliva mi pogum, oživlja upanje in vzbuja slast.

Na zdravje deklica moja, vila mojih tihih sanj!

Misli so mi kot blodeče sanje...

Mak, srce v pregraji, prepleteni s tisoč trni, rdeči cvet kot s krvjo oškropljena čaša. Tvoj kelih je prepoln krvi, vroče krvi!

Skozi trnovo mrežo gledam dekletu v obraz, v resen, bled in zaskrbljen obraz, kot je moj. Slutim njen drget...

Kakor da bi podrhtaval plamen gorečega srca, je veter dvignil cvetni list rdečega maka. Zamajalo se je stebelce in cvetni listič se je otrgal in padel na zemljo, kot bi se usula kaplja strjene krvi iz čaše...

Česar ni napravil veter, je dokončal večerni dež: sklestil je še druge drobne liste in razsula se je temno rdeča čaša; golo stebelce se je zravvalo in se izgubilo v temi med travnatimi bilkami...

Toda čudo! Zjutraj, ko se je na sivkastem obzorju prebudila zarja, je iz mokre trave pognalo drugo stebelce. Na njem se je kakor nebogljenček v divji travi razpel mladi cvet, žareč in nič več krvavo rdeč. Živ plamen je bil ta cvet! Čim bolj je žareča nebesna krogla sušila odblesk prozornih biserov na rosnih travah, tem bolj je cvet odpiral kupo radosti novemu dnevu naproti...

S koprnjenjem in bolečino v srcu sem gledal lepi cvet med trnjem. Če bi ne bilo trnja, bi utrgal cvet in izpil iz njega sok, da bi si utešil žejo in ohladil svoja vroča suha usta.

Drugo jutro maka ni bilo več, niti stebelca ne. V mraku ga je bil nekdo utrgal, ki je mislil prav tako kot jaz. Z razpraskanimi krvavečimi rokami med jeklenimi trni ga je utrgal tovariš, v mislih na svojo drago...

Prazen in puščoben je zdaj travnat pas. Tam daleč nekje na širokem polju za našimi gorami pa že poganja nov rod makovih cvetov...

Tako rad imam sonce ● Ležim zraven barake in toplo jesensko sonce mi mehko boža trudno telo, trudno od brezdelja, trudno od misli, od vedno enakih misli. Dan na dan begajo v noči prebujene misli na moj dom v domovini, dan na dan kipe v srcu vstajajoče misli, ki se obračajo k njemu. Porajajo se na skrivnih in rahlo podrhtavajočih nežno razpetih strunah harfe, skrite v nevidnem kotičku srca, na kateri se spajajo trepetajoči zvoki in bolečino, stisnjeno v eno neskončno misel, vseobsežno in pobožno:

Moj dom...

Modro nebo se boči nad menoj in sem ter tja ga preprezajo beli, od sonca ožarjeni oblaki. Spokojno je vse naokrog.

Rahla sapica kdaj pa kdaj zapihlja nad ravnino, da onstran pregrade na prostranem polju, ki sega prav do naših belih gora, zašelesti v soncu ožgana koruza.

Čez obraz mi prijetno pljuskne hladen val vetra in na uho mi boječe zašepeče pesem jesenskega polja. Sladek vonj po zrelem grozdju mi vznemirja nosnice. V očeh mi ščemi, ko na pol miže gledam v sonce, ki se pomika proti zahodu. Od časa do časa ga zagrnejo beli oblaki, da za hip pade senca tudi na moje trudne oči. Tistikrat se mi zenice živo odpro in zazro v svet, na neskončno razpeto sinje nebo in na majhne bele oblake, ki beže mimo sonca kakor čreda nakodranih ovac.

Ali ni hrepenenje bežečih oblakov podobno hrepenenju mojih misli?

Da, hrepeneče moje misli so kakor oblaki, ki hite visoko pod nebom na sever...

Da mi je biti oblak!

Na poti čez naše gore bi obstal nad domovino, zavito v globoko črnino, in svetel, ožarjen od sonca bi se razpel nad njo in nad moj dom, da bi ju varoval pred črnimi dimi temnih oblakov. Nad našo zemljo bi trosil blagoslov svobode, ki naj bi se razlil čez polja in travnike, od holma do holma in pregnal žalost in jok iz naših hiš in koč...

Oblaki beže, beže kakor moje misli...

Da mi je biti oblak!

Dvignil bi se visoko v zrak in zbežal na njem iz tega kraja rešen... svoboden...

Leže strnim na bežeče oblake. Hite, hite visoko na svodu nad menoj in z njimi hiti moje otroško sanjavo upanje... Oblaki beže nad menoj, kot bi se zgrozili zaradi mojih misli in se zbalii mojih neizgovorjenih besed...

Daleč so, komaj jih še vidi oko. Nebo je spet čisto kot safir in večerni sončni žarki vztrepetavajo na sinjem ozračju.

Sonce zahaja.

Žal!

Tako rad imam sonce!

Harmonikar ● Harmonikar je potegnil za meh in mehka melodija je vzvalovala čez strehe naših barak, tonečih v razpredajoči se mrak; vzpela se je proti nebu večernega hladu, ki se je na skrivaj kakor mačka polagoma prikradel nad prostrano furlansko ravnino. Nebo je bilo mirno in brez oblčka, le svit sončnih pramenov izza daljnih, v kopreno meglenih oblakov zavitih gora je še sramežljivo odseval na njem. Čimbolj je večerni hlad preplavaljval ozračje, tem hitreje je odmiral ta sij. In ko se je prižgala prva zvezda, je izginil tudi poslednji plamen z neba in se potopil v mrak za gorami, ki je jel preprezati nebo in legati na ravan. Čim bolj tiho se je razširjal, tem živahneje je igrala harmonika, tem bolj živo so čutila naša srca pesem:

*Dekle daj mi rož rdečih,
rožmarina dekle daj,
žalostno je srce moje,
žalosten sem jaz fantič...*

Nekje na oknu je dekle utrgalo nagelj, ga povonjalo, dahnilo vanj vroč poljub in ga vrglo v naročje pod oknom stoječemu fantu...

Jože je vlekkel za meh harmonike, zdaj počasi in tiho, zdaj spet živo in hitro.

Srca so drhtela...

Nemo so fantje poslušali in gledali to dekle na oknu sredi domače vasi, ko je utrgala nagelj, ga povonjala in ga vrgla v naročje enemu izmed nas.

Obrazi!

Ko bi jih gledal ti, popotnik, ki stopaš svoboden zunaj pregraj in ne preživljaš našega tukajšnjega življenja, ne čutiš našega srca in ne misliš naših misli, bi se zanesljivo obrnil proč od njih in zaradi dolgočassja in puščobe šel dalje, meneč:

»Mimo njih je šlo življenje! Pusti in prazni so njih obrazi! Kakor spake...«

Mrliško bledi so naši obrazi, to je res, a mrtvi še daleč niso; v njih je še polno krvi, čiste človeške krvi!

Jože je neprestano vlekel za meh harmonike in melodija, mehka slovenska melodija je valovala in plavala, plavala čez širono polje in visoko pod nebo.

Poglejte Janeza! Sedél je na tleh in pogled je zapičil v obsežno ravan. Gugal se je oprt na zibajočih se kolenih, zamišljen in tih, in pogledi so zaplavali v brezbrežno daljavo...

Ali ni s to pesmijo v srcu zagledal svojo Reziko v zibelki doma, ki je iz nje dvigala nožice in jih z ročicami hkrati ponujala očku nasproti?

Dobro ga poglej, tovariš! Ti boš videl in razumel njegov pogled, ker si med nami.

Vražji dečko, ta Emil! Zadnjič nas je zabaval in tako smo se mu smejali, da so nas boleli prazni trebui. Zdaj pa stoji obrnjen proč od nas in pogled mu je oprt skozi žično ograjo. Kam neki je zapičil svoj pogled?

Ali ne vidiš tam v daljavi planin? Ali ne sega njegov pogled mimo stražarskega stolpa do njih vrhov? Poglej te hrepeneče, iskreče se oči! Pno se od vznožja v višave, više in vedno više, dokler mu ne zastanejo – oj, škoda – zaprl je oči. Njegove ustnice je prebegnil lahen nasmeh. Ali se ti ne zdi, da se smeje? Da, z zaprtimi očmi se smehlja...

»O, mati!«

Vse naše misli so danes pri tebi pa bodi, kjerkoli si že: doma pri ognjišču, v domači zemlji ali nad nebom. Nismo te pozabili ob naših mislih na dekleta. V vročih nevestininih poljubih nismo zatajili tvojega prvega poljuba, ki si nam ga dahnila ob rojstvu. Doma, v slovenski zemlji ali tu, vedno si z nami. Danes še bolj kdaj poprej! Nocoj si med nami in ostani pri nas!

In Dušan! S črnimi, široko razprtimi očmi zre v sinjino, z roko oprt na tovariševo ramo, kot bi se držal dekleta okrog toplega vratu, če bi sedela sama v skritem gaju. Ruda...

In ti, France, ki stojiš ob fantu, čigar lica so deška in dekliško nežna, zakaj molčiš in gledaš s topim, brezbarvnim pogledom na svetlo, z zvezdami posuto nebo?

Robat, surov in nergav sloni zdaj miren in tiho kakor mali dečko ob njem. Temne, ostre oči na poraščenem obrazu so mu postale mehke in svetle, kakor bi v njih zagorela luč.

Ali se ni utrnila zvezda na nebu in se mu v odblesku zableščala v očeh! Ne! Solza, čista solza se mu leskeče v vlažnih očeh. O ti črna duša, tudi ti imaš srce! Mi pa smo mislili, da te je obsedel sam vrag!

Nekdo izmed nas je mrmraje spremljal pesem, ki jo je lahko pela harmonika. Za njim je povzel še drugi, tretji, četrti, dokler ni pesem zajela tudi druge fante in jih potegnila za seboj v mrmrajoči pojoči zbor. Začudo so bili mirni pri tem, nihče se ni premaknil.

Zamišljeni, otožni obrazi, brezbarvni kot prstene maske, so mrmraje spremljali melodijo, nepremično zroč v svetlo noč...

Nešteto nas je.

Tesnoba, ki ovija naše duše, prehaja tudi na naše obraze. Niti prav razložiti jih ni mogoče, tako so si podobni, drug drugemu enaki.

Ko bi stopal ti, popotnik mimo pregraje in ugledal te obraze, zanesljivo bi se obrnil proč od njih in zdolgočasen bi šel dalje, češ:

»Mimo njih je šlo življenje! Kako pusti in prazni so ti obrazi!«

Da, pusti in prazni so naši obrazi in vendar je v njih še mnogo življenja, mnogo krvi in v srcih naših še polno nad.

Stražar je razsvetlil prostor. Jože je prenegal igrati na harmoniko in na podrhtavajočih ustnicah nam je zamrla mrmrajoča pesem. Upadli in suhi obrazi, mrzli kot bi bili mrtvi in ob luči žarometa še bolj blede kot iz voska, se niso zganili, le na trudnih ustnicah je utihnila pesem, ki se je razživila v iskrečih se očeh in pela še naprej v nemirnih srcih.

Ko je stražar obrnil snop luči od nas, kakor da se je bil ustrašil naših blede voščenih obrazov in žarečih oči, smo se nemi in trudni kot nočne sence porazgubili v barake...

Svileno krilo ● Lahko svilen krilo je zašumelo mimo ograje, kakor da bi v sončnem jutru zapihal pomladni veter v gozdu med snežnim svetlo zelenim listjem srebrnih bukev.

Privid ali sanje? Človek ali vila?

Oči same niso verjele, kar so ugledale.

Ali bedim ali sanjam?

Dekle... Vila...

V srcu se je bio nekaj zganilo. V najbolj skritem kotičku otopelega srca se je oglasil podrhtavajoč akord na doslej onemelih strunah, onemelih od groze in dolge, dolge tišine... Lahno je vzdrhtel, nežno vzplamtel, skrivnostno zablestel. Srčna kri je vzvalovila, vzkipela in kipela, da je srce spet občutilo vsako kapljo svoje tople krvi. Moč, ki je zajela mlado srce, je za hip prešinila trudno telo starca – ki je komaj še okusilo pomlad in v dolgih mesecih oslabelo, se postaralo in ohlapelo. Zganile so se misli in lahen drget je spreletel notranjost in telo, vztrepetal v trudnih očeh, ki so se spet hrepeneče zazrle v prubujajočo se pomlad sredi pozne jesenske sivine.

Kako mameče, kako ubijajoče hkrati!

Z zlatimi, v soncu se bleščečimi lasmi se je poigral veter. Vihravo je priplesal izza hriba čez polje in se nagajivo zaganjal v svetlo kuštravo glavo. Lesketajoči se lasje so valovili daleč za njo po zraku, kakor da bi vila trosila zlate niti za seboj. Svetlo modra pentlja okrog vratu se je kakor žuboreča studenčnica spajala z modrino neba in v vetru od prožnih stopinj frfotajoče živopisano krilo je plesalo okrog vitkih nog, kakor da bi se z njim poigrali rdečelični, drug drugemu poredno se pomežikajoči škratje. Kot po prvem poljubu je pri vsakem koraku podrhtavalo gibko telo in kipeče, komaj prebujajoče se mlade prsi so drhtele pod tanko belo bluzo, skozi vlažno toplino stoterih na pol ugaslih oči, ki so se s plahimi pogledi začudeno zagledale v sladke sanje...

Zastrmele so se oči v začudenje: pomlad, prava pravcata pomlad z vsem svojim mladim dihom in rožnatim nasmehom stopa mimo nas. Komaj pet, šest metrov daleč od nas!

Zamrli so čuti v tistem hipu, v prestajajočem trpljenju med lačnimi, upadlimi in bolnimi obrazi fantov in mož, ki so že skoraj pozabili, da živi na svetu še neko drugo bitje. Porajajoča se pravljica v ugašajočih se očeh je ob pogledu na to čudo vzplapolala misli, ki so v enem samem hipu spreletele čarobne dneve ljubezni.

V spomin se jim je priklical materin obraz, s katerega so polzele solze veselja in žalosti na snežno bela nedra, ko so ustnice sesale iz njih življenje...

Vzkipele so polne doječe prsi žene, ki jih božajo nežne otroške ročice...

Zadehtel je sladki vonj mlečnih prsi dekleta, brsteče popje, ki si ga fant privija na srce...

Samo kratek hipec in nič več. Dekle je odbrzelo mimo žične ograje, kot bi vzletela čebela mimo bodečih rož; le od daleč je bilo še slutiti lahen, omamen vonj pomladi...

V naših srcih – v srcih starcev – je ostala žgoča misel na pomlad...

Vseh mrtvih dan ● Dežuje. Močno lije in tolče po tenki strehi, kakor bi se na barako usipalo proso. Nekje daleč zamolklo bobni. Grmi.

Noč se že nagiba proti jutru in še vedno ne morem zaspati. Čudne misli me spreletavajo, ko premišljam o dnevih pred letom dni in se zazrem še dve, tri leta nazaj...

Prebudilo se je mrko jutro, prepreženo z umazanimi solzavimi oblaki. Še nebo joče, vse joka z menoj.

Velike deževne luže preplavljajo prehode med barakami, da ni mogoče hoditi z ene strani na drugo. Šele proti poldnevu se je umirilo nebo in skozi težke, leno se cefrajoče gmote oblakov je posijalo sonce. Sprva mrko, nato so njegovi žarki vedno močnejše prodirali skozi motno kopreno sivenga neba. Zemlja je počasi požirala vodo in polagoma so izginjale luže v taborišču. Na površju je ostala le še debela lepljiva plast blata, ki

sta ga pričela sušiti toplejše popoldansko sonce in hladna jesenska sapa, ki se je skozi bodeče žice zaganjala semkaj s prostranega mrtvega polja.

Vseh mrtvih dan...

Zvonovi pozvanjajo in z več strani je slišati njihov zven. Z vseh strani se spajajo njih čudni zvoki, se prelivajo v mrtvaške melodije, ki drhteče preplavljajo ozračje. Tesno nam je pri srcu. Kot v sanjah prešinjajo bledikasto ozračje in potihoma se prikrađejo njihovi zvoki do naših drhtečih duš, kakor da bi pozvanjali zadnjo pesem nam, živim ljudem z mrtvaškimi maskami na obrazih, vendar jeklenih src, ki uporno bijejo v nas.

Medlo sonce je tonilo za furlansko ravnino, temna senca je legla nad njo.

Zvečer smo kakor velika družina zbrani v mrko razsvetljeni baraki. Resni, nemi in zamišljeni obrazi se zde prsteni in mrtvaško hladna rumenkasto umazana luč izpod stropa medlo razsvetljuje prostor, da smo v resnici podobni mrličem v krstah, ob katerih plapolajo utrinjajoče se sveče, ki z žalostnim sijem osvetljujejo obraze. Misel, resnična in globoka, je ostro začrtana na obledelih obrazih in velike, od gladu zevajoče oči – v njih se zrcalita žalost in bolečina – so uprte predse in tihotno zro v daljavo. Šele beseda, slovenska beseda, mehka in sanjava kakor pesem deviškega dekleta, tihotna in plaha, kot bi se bala zmotiti pobožno tišino večera, posije na obraze žarno luč. Opazno je čutiti, kako se vsem zgibljejo mišice na njih in se v globoko udrtih očeh sveti ogenj.

Žalostni obrazi so oživel, vendar so ostali prsteni.

Kakor pesem tako besede v melodiji in naša čustva in misli se prelivajo s pesmijo goriškega slavčka, ki nam je tako blizu:

*»Na tisto tiho domovanje,
kjer mnogi spe nevzdrumno spanje...«*

Kako hudo se pri tem spominu zajeda domača pesem v srce pregnanca na tujem! Kakor črv se zarije v srce in razbolelo kljuje po mesu in nam v bolečini pije kri...

Kruto! Prekruto!

Kako drugače ob veselih spominih poje naša pesem. Kakor balzam nam boža dušo, blaži razbolelo srce, hladi od vročice otopele možgane, dokler se ne zasmeje srce in ga ne oblijejo vroče solze...

Solze veselja in radosti!

Tiho je v baraki; slišati bi bilo miško, če bi zaškrabljala. Stojimo resni, vzravnani, le težke glave so nam globoko sklonjene na prsi. Spreletavajoče misli nam romajo na domača pokopališča in pred našimi zaprtimi očmi vstajajo in se vrstijo znani obrazi. Sami znanci!

Mati se trpko nasmiha z lepimi, žalostnimi očmi... oče pozdravlja z žuljavo roko... sestra govori... brat odzdravlja po vojaško... dekle prepeva o rožmarinu in o trnju... žena poljublja... hčerka se dobrika... sin se smeji in veselo skače... prijatelji nazdravljajo... znanci stiskajo roko...

Pred nami se vrstijo fantje, ki so jih prerano zagnili grobovi. Žalostne gomile po hostah se bočijo, rastejo nove, vedno več jih je; rastejo, raztezajo se po naši zemlji, dvigajo in pno se nad našo domovino...

Domovina naša, ena sama žalost, trpljenje in smrt. En sam velik mrtvec, en sam velik grob... Ni v tebi bilo več prostora za nove grobove. V tujino smo bili pregnani, da bi tu dotrpeli zapuščeni in pregnanji, ker smo te ljubili.

Devetero jih je že bilo, ki so bili med nami kot na polju cvet, a polni žalosti so nas zapustili. Tu je še mnogo prostora za nove grobove, v domovini ga skoraj ni več...

Misli naše plavajo za vami, ki spite večni sen na tujih tleh. Domače trate, logi, gozdovi in planine, ki se tam v dalji ponosno dvigajo pod nebo, bleste v žaru naših

src, vabijo nas in kličejo, a v vas je zamrl naš klic prav takrat, ko ste zahrepeneli po svobodi. Utrudilo vas je življenje, skrušilo pod težo ponižanj in krivic.

Ponesli ste trpljenje s seboj...

Mi ga hočemo živeti in preživeti ga bomo! Spet bo zasijala zora nad našimi domovi, spet se bodo belili čisti in lepi. Nad vašimi trupli pa bo na gomilah zraslo in zagorelo srce, ki bo svetilo kakor bakla in govorilo kakor prerok:

Vstanite vsi, ki ste bili ogoljufani za mladost, teptani od krivic, ponižanj in zasramovanj, dvignite zastavo visoko pod nebo, ki bo spet čisto, brez oblakov zadihalo nad vami okrog Triglava!

In šli bodo zravnani z dvignjeno glavo vsi po vrsti: Janez, France, Milan, Jože, Mirko... vsi, ki spite in bedita na gonarškem vrtu smrti, in vsi, ki v njegovi bližini čakamo diha prostosti v upih in sanjah. Zapeli bodo zvonovi, zapela bodo naša srca in peli bodo hribi in bregovi...

Do takrat le mirno spite!

Minuta molka je minila.

Odtujeni obrazi so se zganili, se začudeno spogledali in molčali.

Minuta molka je minila, samo minuta, nič več, a v njej je bilo vklenjenega toliko zaslužjenega življenja...

Še niso povsem utihnili zvonovi iz gonarških lin, od tam, kjer spe naši tovariši. Skozi tanke stene barak se še sliši pozvanjanje; poslušamo ga zatopljeni in mislimo in upamo...

Renicci 1943

Stari Matija ● Soj privite petrolejke je lizal stene na pol mračne izbe in mrko razsvetljeval starega Matijo, ki je klečal na stolu, se opiral s komolci ob mizo in mrmraje prebiral med suhljatimi prsti jagode rožnega venca. Kakor da ga je bil predramil veter, ki se je pravkar prignal s pobočja in glasno zaplesal okrog vogala hiše, je ob koncu molitve dvignil od skrbi razorano in že precej sivo glavo proti Križanemu, ki je obdan z raznobarnimi papirnatimi rožami sameval v temnem kotu izbe, in glasno dodal iz globine iztrgano prošnjo:

»Vojske, kuge, lakote, potresa in hudega vremena...«

Ni še dokončal, ko ga je vzdramilo rahlo trkanje na okno. Za hip je prisluhnil sredi stavka, nato pa se spet zatopil v molitev in nadaljeval, misleč, da je le veter zagnal v steklo nekaj peska, ki ga je bil, kakor že neštetokrat, spotoma pobral in prignal z gorskih pobočij. Prav ko je končal molitev, je spet močnejše udarilo ob steklo, nato pa zamolklo zaklicalo v izbo:

»Ma-ti-ja-a...«

Matija se je obrnil proti oknu. Za steklom je zagledal obraz, ki ga v motni bleščavi petrolejke ni mogel spoznati. Dvoje široko razprtih oči, podobnih preganjani živali, je bilo uprtih vanj, na oknu je slonela močna roka, ki je s prsti udarjala ob steklo.

»Matija, odpri!«

Matija je vstal s stola, vzel z mize klobuk, si ga nadel na glavo in stopil k oknu:

»Kdo si, tujec?« je zadonel njegov glas po izbi, da se ga je skorajda sam prestrašil.

Veter se je spet zagnal v okno in močno zanihal veje na sadnem drevju, katerega pripogibajoče in križajoče se sence so odsevale na steklu. Tujčev obraz se je za trenutek odmaknil, nato se mu je spet približal.

»Matija, odpri! Nisem tujec, tvoj brat sem, Andrej!«

Andrej je zaklical pritajeno in planil od okna k vežnim vratom, kamor je hitel Matija s petrolejko v roki, bled v obraz in nerazumljivo mrmrajoč predse. S tresočo se roko je odklepal vrata s ključem, ki je vedno tičal v notranji strani vrat.

»Ti, Andrej?!« je osupnil Matija; lastnim očem ni mogel verjeti, ko je bil zagledal brata pred seboj; na pol se ga je bil prestrašil, na pol razveselil ob tej nenavadni uri. Nevarno je bilo hoditi ob tej uri zunaj, kajti tujec, ki je nasilno zagospodoval nad deželo, je ljudem strogo zabranil po mraku zapuščati domove.

»Zakleni vrata in stopiva v hišo!« je velel Andrej presenečenemu Matiji, ko je ugledal njegov osupli koščeni obraz.

Stopila sta v sobo, še prej pa je Matija zagnil zavese na oknih. Nato sta sedla k mizi v kotu ob peči. Gospodar je ponudil Andreju domačega hruševca in ta ga je zvrnil vase zapored dva kozarca. Matija je gledal v bratov obraz, ki je bil še bolj prestrašen kot njegov, kajti na njem sta se živo odražala skrb in sled duševne razrvanosti.

»Si dobro zaklenil vrata?« ga je še enkrat vprašal Andrej in si medtem snel klobuk z glave in ga položil poleg sebe na klop. Z roko je segel v razmršene in potne lase, ki so se mu bili sprijeli na čelu, in si jih razburjeno poravnava.

»Sem, bodi brez skrbi!« je Matija, zdaj že nekoliko mirnejši, potrepljal Andreja po rami in mu spet natačil hruševca. Nato je iz previdnosti privil še petrolejko, da je njen sij le nejasno objemal v precej temnem kotu sedeča brata.

Izba je utonila v mrak in trenutno tišino v nji – Matiji se je dozdeval ta trenutek neskončna večnost – sta nekaj časa motila le ura, ki je leno tiktakala na steni, in veter,

ki se je zaganjal v hišo in zdaj pa zdaj stresel stekla na oknih.

»Matija,« je Andrej, ko se je bil že nekoliko zbral, prekinil tišino. »Pobegnil sem s Koroškega semkaj čez sedlo. Skrivati se moram pred oblastmi, ker so na mojo glavo razpisali nagrado!« Govoril je mirno, brez poudarka, kakor da bi bilo to samo po sebi umevno, nekaj, kar je že dolgo pričakoval in na kar je bil že pripravljen.

Matija je še bolj prebledel in na njegovem koščenem obrazu se je pomembno zganila mišica, kakor bi hotel reči: »Nesrečnež, kaj boš sedaj?« Hkrati pa je takoj pomislil, da bo za brata treba nekaj ukreniti, a kaj, tega ni vedel jasno.

»Skriti me moraš, Matija!«

»Kako naj te skrijem! Semkaj te bodo prišli najprej iskat!«

Starec si je porinil klobuk visoko na čelo in se popraskal za ušesom.

»Vse, prav vse sem bil razmislil in prišel do zaključka, da me le ti lahko rešiš. Tvoja hiša stoji na samem, daleč od vasi in sosedov, okrog ni razen treh senikov nobene hiše in še ti seniki so precej oddaljeni od tebe. Če me bodo sploh iskali tukaj, se bodo najprej napotili k senikom, ker ne bodo verjeli, da se skrivam v tvoji hiši; ne bodo me imeli za tako neumnega, da bi se skrival kar doma, kjer bi me pač najlaže prijeli?«

»Andrej, ne morem, res ne morem!« mu je vpadal Matija v besedo in z zamahujočo roko dajal poudarka svojim mislim.

Brat ga je prijel za roko in ga potegnil bliže k sebi:

»Počakaj, da ti povem do konca, kako sem si bil vso stvar zamislil. Saj ne mislim ostati pri tebi tako, kakor sem sedaj, kar tu v hiši! V hlev se skrijem! Tam, kjer imaš hlev predeljen v svinjak, zabijem deske in imam dovolj prostora za svoje skrivališče. Čez dan me tako skoraj ne bo na spregled, važno je le, da imam hrano in ponoči streho nad seboj. Hlev stoji pa tudi toliko umaknjen v breg, da lahko vsak čas pobegnem k senikom ali pa v gozd in se umaknem v gore!«

Prav ko se je bil za trenutek pokazal mesec izza oblakov in je veter nekoliko potihnil, je zunaj zaškrtnilo po pesku. Vedno bliže je bilo čuti težke korake podkovanih čevljev, ki so se z žebli na podplatih zadirali v peščeno pot.

»Ugasni!«

Matija je ugasnil luč. Andrej je tiho stopil k oknu in s prstom odmaknil rob zavese: s hriba je pravkar prihajala patrola. Enakomerno so udarjali koraki po poti in trda govornica je izdajala tujce, ki so stopali mimo okna navzdol proti vasi. Ob tleči cigareti, ki jo je kadil eden izmed njih, je Andrej med tremi temnimi postavami razložil vojaka in med njima civilista. Matiji, ki je medtem težko sopal v strahu, da že zasledujejo brata, tega seveda ni hotel povedati.

»Patrola!« se je Andrej malomarno obrnil od okna in se v temi spet pritipal do Matije.

Matija se je oddahnil. V temi se je čutil bolj varnega in šele zdaj je mogel vprašati brata, zakaj ga zasledujejo.

»Ti veš, Matija,« je začel pripovedovati Andrej, ko je bil spet sedel k njemu, »da je Koroška naša zemlja, slovenska zemlja. Že vsa leta, odkar sem se bil preselil tjakaj, smo čutili na sebi nasilnost nemškega potujčevanja. Srce nam je vedno bolj krvavelo, duša nam je bila polna grenkobe. Zato nas je več mož sklenilo, da se upremo takemu ravnanju. Pričeli smo zbirati ljudi in jim odpirati oči, naj ne hlapčujejo več tujcem na oropani domači zemlji. V težkih in nevarnih razmerah smo zbrali mnogo vernih, ki še niso pozabili jezika svoje matere in očeta; čakali smo dneva, da se bomo mogli končno tudi s silo upreti takšnemu zatiranju. Mnogi naši dobri ljudje so zaradi tega v ječah, precej so jih tudi že ustrelili. Tistega dne, ko je Hitler napadel našo zemljo, se je razbil tesen obroč tudi našemu gibanju in hoteli smo skočiti napadalcem v hrbet ter tako pripraviti pot naši vojski, ki naj bi zasedla našo Koroško. Toda nekdo nas je bil izdal – Judež! se je z gnusom spomnil nanj – še preden je prišlo do tega dogodka. Oblasti so prijele nekaj naših in jih na mestu postrelile, drugi smo se pa poskrili in pobegnili. Na naše glave so razpisali visoke nagrade.«

Na njegovih ustih se je pojavil ironičen nasmeh: »Kako bi si mogel kdaj misliti,

da bo moja glava nekoč še toliko vredna! Pomisli: dvajset tisočakov! In kakšnemu revežu, poštenjaku bi jih tudi privoščil, ne pa takšnemu lopovu,« misel mu je ušla na civilista, ki ga je bil maloprej videl z vojakoma, »ki na vsakem koraku preži na nas! Zelo me je zabolel ta naš poraz,« je spet nadaljeval pripoved, »še bolj pa, da so ti psi zasedli naše kraje. Toda s svojim delom nismo prenehali,« se je razvnel, »z nekaterimi prijatelji se še sedaj sestajamo, kajti naše delo se je le še povečalo: ne samo na Koroškem, tudi na Gorenjskem in Štajerskem moramo pravočasno prikazati ljudem nevarnost potujčevanja in pohlevnega hlapčevanja pred...«

Ni izustil do konca. Trdo je položil svojo pest na mizo, da se je še Matija stresel pred bratovim srdom.

Matiji se je zdelo Andrejevo početje prazno in brezsmiselno, kajti on vsega tega, kar mu je pripovedoval brat, ni mogel dojeti in občutiti tako, kakor dojame in občuti človek, ki je sam skusil krvav bič, ki ga je vihtel nad njim samozvani gospodar. On sam je že od prve svetovne vojne naprej živel in delal v miru. Z ljudmi je le redkokdaj prišel v stik, le kadar je šel v cerkev ali na kupčijo in včasih tudi v krčmo. Življenje mu je potekalo enolično in mirno in bil je zadovoljen. Za dogodke po svetu se ni zanimal, odkar je prevzel očetovo posestvo. Bil je molčeč in vase zaprt, s sosedi ni dosti občeval. Celo, ko so pred dobrim mesecem Nemci vdrli na Gorenjsko, je ta vojna šla mimo njega, kakor da je ni bilo. Slišal je pač odjekniti nekaj strellov, toda kaj je bilo to v primeri z vojno v Galiciji, kjer je bil kanonir. O kakšnem nasilju doma v teh dneh tudi ni slišal. V njem in okoli njega se ni prav nič spremenilo: delal je kakor prej, molil slovensko, kakor je vedel in znal, nihče mu ni kratil pravic. Sedaj po enem mesecu, odkar so bili ti kraji zasedeni, je prvič videl švabsko patrolo, ki je stopala mimo njegove hiše po stezi proti Zelenici. Prav ta mesec je tudi nekaj obolel in ostal v postelji. Leta – na hrbtu je nosil že šest križev – mu niso prizanašala, oslabelelost je čutil vsak dan bolj. Ko je nekoliko okrevaj in prvič stopil pred hišo, je dočkal, da je sneg po planinah na prisojnih straneh že večjidel skopnel in da je pobočja prerasla sveža trava. Popje na sadnem drevju okrog hiše je vzbrstelo in nad njim so že poletavale prve lastovke. Tako je stari Matija pričakal to vojno, tako je preživel tujo zasedbo.

Vse drugače je bilo z Andrejem. Od brata mlajši skoraj dvajset let je takoj, ko si je pridobil domovinsko pravico, nastopil učiteljsko mesto na Koroškem. Vzgaljal je otroke v narodnem duhu in bil zmerom v stikih z ljudmi. Mnogo bridkih ur je preživel zavoljo svoje zavednosti, mnogo groženj in obtožb je že preslišal, toda vse to ga ni omajalo, ampak ga je še bolj spodbudilo in navdušilo za njegovo delo. Zaslutil je nevarnost popolnega potujčenja, zato je organiziral krožke, zbiral sposobne in goreče ljudi ter jih pošiljal učiti narod. Ko so iz koroških šol odpravili slovenščino kot obvezni učni predmet, se je uprl temu nasilju in bil zaradi tega premeščen v zapuščen gorski okraj. To ga ni potrlo, s podvojeno močjo je delal tudi tam in po vsej deželi vodil zasebne in skrivne jezikovne tečaje in pevske zборе za šolsko mladino in za odrasle. Romal je od koč do koč, od hiše do hiše in poučeval. Nešteto krat so ga zasledovali, a vselej se jim je znal izogniti in se izmuzniti. Ko so izbruhnile vojne sovražnosti, je poizkusil z oboroženo vstajo, ki pa se ni posrečila. Vendar je sklenil nadaljevati delo, pa čeprav za ceno svojega življenja. Dogovoril se je s prijatelji, da se bo še naprej sestajal z njimi na skrivnih krajih, od koder bodo bodrili narod in ga odvrčali od malodušnega hlapčevstva.

V začetku se je Matija branil, da bi Andrej s svojo prisotnostjo kalil mir njegove domačije. Toda Andrej mu je tako živo predočil trpljenje in borbo naroda na Koroškem – in Matija mu je verjel, saj je bil njegov brat učitelj in je brez dvoma tudi kaj vedel – da je po daljšem oklevanju vendarle pristal na to, da bo Andrej ostal pri njem.

»Vedel sem, da si mož!« mu je Andrej zadovoljen stiskal roko z obema rokama. »Tako govori moj brat!« In ponosen je bil nanj.

To noč je ostal Andrej kar v čumnati pri Matiji: skoraj do jutra sta govorila.

Zgodaj zjutraj, bilo je še v mraku, ko so nad Stolom in Begunjsčico še živo sijale zvezde na obledelem nebu, sta stopila v hlev in uredila Andrejevo skrivališče.

Nekaj dni se je Matija še bal, in če je le mogel, se je izognil ljudem, zlasti pa vojaškim patrolam, ki so pričele pogostejše prihajati tudi mimo njegove hiše prav gori do prvih senožeti. Bal se je, da ga ne bi izdala zadrega na obrazu, pogled ali nerodna kretnja; begala ga je misel, da bo ta ali oni utegnil razbrati iz njegovih oči, da prikriva v sebi nekaj velikega, strašnega, zaradi česar bi ga lahko ubili. In to bi bilo vendarle prehudo za njegovo staro, sivo glavo!

Čez čas je bil že skoraj pozabil na to, da skriva brata pred oblastmi, tako vsakdanje in samo po sebi umevno mu je postalo, da se z bratom vidita vsak dan in da mu prinaša hrano. Vselej je dalj časa posedel pri bratu, ki mu je povedal še marsikaj zanimivega. Doslej brezbriznemu Matiji pa se je naselil v dušo nemir in mu skalil enolično vsakdanjost: postal je živahnejši in dojemljivejši za vprašanja, ki ga doslej niso prav nič vznemirjala.

Sončno jutro se je razlilo čez Drago in Zelenico in poljubilo vrhove Karavank. Rosne meglice, ki so ovijale vrhove, so se razmaknile v višave in raztopile v sinjini neba. Cvetoe jablane ob hiši in po bregu okrog čebelnjaka so že odpirale svoje rožnate cvetove in svetla trava se je lesketala od kapljic jutranje rose.

Matija je stopil iz hiše v sveže nedeljsko jutro. V oči ga je zaščemela prijetna toplota. Zravnal se je in se ozrl okrog hiše, kakor da bi se hotel prepričati, da ni v bližini kakega ovaduha. Oči so mu obstale na sončnih vrhovih, dotikajočih se nebesne modrine. Zaščegetalo ga je v nosu, da je moral dvakrat zaporedoma prav krepko kihniti. Zadovoljen s samim seboj si je prižgal pipo ter srkal in pihal prijetno dišeči modrikasti tobakov dim. Potem je odšel za hišo in po ozki stezici, ki jo je preraščala že precej visoka trava, stopal po bregu navzgor in z neprenehnim brenčanjem so ga pozdravljale njegove marljive čebele.

Z globoko sapo je nekajkrat srknil zrak, ki je osvežujoče vel s Stola in drugih vrhov. Še nikdar v zadnjih letih se ni počutil tako zdravega in krepkega kot te dni, ko je imel brata pri sebi. Bratova prisotnost je razgibala njegove misli, mu razživila čute, vsejala prijeten nemir; čutil se je povsem prerojenega. Od tistega dneva, odkar je bil Andrej pri njem, je postal samozavestnejši, da se je čudil – siva glava – kako je na novo zaživel. Mislil je že, da se mu bliža konec, pripravljal se je s pobožnostjo na smrt, zdaj pa bi rad boga ukanil za poslednjo uro, tako silno je nenadoma zopet čutil v sebi voljo in veselje do življenja. Do sedaj slep za vse okoli sebe je v hipu postal pozoren in pred očmi mu je svet postajal lepši kakor kdaj prej.

V take misli zatopljen se je nameril v dolino. Čez svetlo senožet je zavil v bukov les. Sončni žarki, ki so kukali skozi mlado zelenje, so mu metali svetlobo na pot. Kolikokrat je že hodil Matija tod, pa te lepote še nikdar ni opazil! Nežno so trepetale sončne lise po tleh, in ko je stopal po njih, se mu je dozdevalo, da hodi po svetlih cekinih, še sam ves posut z njimi, toliko je bilo luči, same luči!

Iz dišečega gozda je stopil na stezo, ki je vodila čez polja navzdol naravnost do vasi, pokrito še z rahlo meglico. Ko je ob znamenju na sredi poti pogledal proti dolini, mu je vztrepetalo srce od tolike lepote, ki jo je videl pred seboj. Meglica nad vasjo se je dvignila in se razpršila v soncu. Pred njegovimi očmi se je razgrnila prostrana pokrajina: cvetoča in od rose lesketajoča se sončna dolina je bila lepa in svetla kakor mašni plašč pri veliki maši. Petindvajset let, vsako nedeljo in praznik, je hodil tod mimo, toda takšnega praznika še ni bil doživel nikoli.

Obstal je na klancu in ostrmel.

Rodna vas, smejoča se v soncu, je ležala pred njim kakor na dlani; z enim samim pogledom jo je mogel objeti.

Vztrepetalo mu je srce od sladkosti in ponosno je zrl na rodno gnezdo; bilo mu je v duši toplo kakor izgubljenemu sinu, ki se je po mnogih letih spet vrnil pod domači krov.

Za vasjo se je razprostirala neskočna ravnina, oko je ni moglo objeti vse naenkrat: pisana in raznolika je ležala pred njim, vsa preprežena z okrasjem nešteti barv

rodovitnega polja. Njive, kakor da jih je z raznobarvnim lesom obložil podobar, ne pa zoral in posejal kmet: marljive roke so uravnale delo na teh bogatih poljih.

Sredi med njimi se je kakor grlica sramežljivo stiskala Vrba, zibelka človeka, ki je prvi poveljčal lepoto slovenske govorice. O, Matija je vedel tudi to, saj mu je bil Andrej govoril o Prešernu! Ni poznal njegovih pisarij, a dozdevalo se mu je, da so nad vso to pokrajino pred njim in še čez razpete njegove velike besede, ki govore in pojo hkrati o sladkosti, ki jo je čutil zdaj tudi Matija:

»NAJVEČ SVETA OTROKOM SLIŠI SLAVE...«

Nekoliko stran je mirno blestelo Blejsko jezero z otokom – prstan z biserom v sredi... Njegova lesketajoča se modrina se je lepo spajala s soncem v zlato modrino neba. Med njivami in po poljih pa sta se vila svetlo zelena trakova Save, kakor da bi hotela pri Radovljici povezati vse rožnate cvetove, raztresene po tej zemlji, v velik šopek dehtečih rož.

Pogled mu je obstal daleč zadaj na obzorju, na Julijskih gorah, ki so se mogočno dvigale nad to bujno cvetočo pokrajino.

»Domovina!« se mu je iztrgalo iz prsi. Vztrepetal je ob tej sladki besedi in v Matiji se je zganilo, da bi zavriskal od ganotja.

Domovina! Beseda slajša od najlepših besedi!

Pesem iz farnega zvonika ga je predramila iz mehkih misli, ki so bile kakor sladke sanje.

S prožnimi koraki se je prerojen spustil mimo cvetočih sadnih dreves po klancu v vas.

Bila je že malone prazna, le nekaj tujih obrazov, po večini vojakov, je bilo še na cesti in tuje besede so mu udarjale v uho. Kako se je čudil Matija! Dozdevalo se mu je, kakor da so se vsi razbežali, kakor da si nihče več ne upa biti zunaj.

Žalost mu je legla v dušo. Stopal je mimo hiš in niso se mu zdele več tako bele, kakor jih je bil videl s klanca. Okna so bila povsod zaprta in zastrta, kakor da bi pri vsaki hiši imeli mrliča. Stopal je dalje in se oziral naokrog: kakor tujec se je zdel samemu sebi in kakor da ne bi bil v domači vasi, tako mrtva, neznana in tuja se mu je zdela.

Kamor koli je pogledal, prav nič domačega, prav nič našega ni več zagledal. Nekdanji prosvetni dom je zdaj nosil drugačno ime: »Kulturverein«. Šel je mimo šole; na zidu je bila vidna sled nekdanjega napisa, toda domačo besedo je zdaj prekričala tuja: »Deutsche Volksschule«. Zavil je mimo krčme – nekoč se je ob nedeljah in praznikih oglašala iz nje pesem s harmoniko – zdaj pa je stala tiha in čemerna ob cesti, nad velikim, zibajočim se grozdom pa se je bahavo razčeperil napis: »Gasthaus«.

Zmeden je stopal Matija dalje po cesti. Iz orožniške postaje sta pravkar stopila stražarja. Matija, zatopljen v branje tujih napisov, se je nekoliko zdrznil, ker ju je tako nenadoma zagledal. Nerodno se je jel prestopicati in kar nič več ni mogel stopati z ravnimi koraki, tako težke so mu postale noge. Odmaknil je pogled od njiju in sklonil glavo, ker se je bal, da ga obraz ne bi izdal, da pred njima nekaj prikriva. Še dolgo nato se mu je dozdevalo, da čuti na sebi njun pogled, kakor da ga prebadata in mu v dno duše vidita greh. Pospešiti je hotel korak, pa je začutil, da so mu noge kakor prikovane; rad bi zbežal, pa ni mogel.

»Ali je greh, če branim lastnega brata pred nevarnostjo? Ali je Andrej sploh kaj zakrivil? Svoj narod, svoje brate je ljubil, zato ga preganjajo!«

Prvič v življenju je Matija pomislil na to in bilo ga je skoraj strah lastnih misli. Zdrznil se je in se previdno razgledal, če ni morda kdo uganil njegove skrivnosti. S sklonjeno glavo je šel proti cerkvi.

Ko je vstopil, se je nekoliko pomiril. Edino cerkev mu je bila še domača, edino v njej se je počutil varnega. Z globoko vernostjo je hodil ob nedeljah in praznikih vanjo. Bila mu je edina pot, ki jo je opravljal redno in vestno z domačije. Bila mu je tudi edina priložnost, da je vsaj od časa do časa prišel med ljudi. Ob velikih praznikih je

stopil nazaj grede tudi v gostilno in se pri kozarcu vina nekoliko razgovoril s sovaščani. Bil je redkobeseden. Skoraj ves čas je držal kozarec na mizi, kakor da bi se bal, da mu ga bo kdo izmaknil – in poslušal pogovore drugih. Kdaj pa kdaj jim je prikimal, medtem pa počasi srkal iz kozarca. Ni pil veliko, le kadar se je bil razvnel. Redkokdaj se je pripetilo, da je pogledal globlje v kozarec, da se mu je nekoliko tudi poznalo. Naslednji dan pa mu je bilo vselej žal, da ni znal obdržati svojega običajnega modrega ravnovesja.

Ta dan ni maševal župnik, ker je baje zbolel, v resnici pa so ga oblasti zaprle, kar so vedeli le nekateri, a še ti so iz previdnosti molčali: »Bolje nič vedeti, kakor pa govoriti!« so si pomenljivo prišepetavali med seboj.

Med ljudi se je torej po višjem ukazu raznesla vest, da je župnik bolan. Posebno Nande, ki je za Judeževe groše ovajal vaščane in vohunil za Nemce, je imel mnogo dela, da bi pred drugimi prikrl svoj greh, kajti tudi župnika, ki so ga vsi ljubili, je ovačil.

Do evangelija je ljudstvo pobožno sledilo maši in skoraj ni opazilo, da mašuje nekdo drug. Šele po evangeliju so se zganili, kajti s prižnice je treščil tuj glas in zadonele so besede, ki jih niso razumeli.

Da, v resnici! Kakor da bi treščilo med nje, so se zganili in skoraj hkrati pogledali na prižnico. Tuji gospod je zapazil njih začudene obraze, njihove vprašujoče oči in skoraj bi se bil zmedel, da se ni za trenutek obrnil proti oltarju.

Nekomu izmed njih pa je zaigral zloben, peklenski nasmeh okrog ust: bil je to ovađuh Nande. Užival je, ko je gledal prestrašene obraze, triumfiral, ko je zrl ogoljufane duše. Obračal je tisto svojo glavo s šilastim nosom na vse strani, da bi videl žalost vernikov, da bi se naslajal nad njihovimi vzdih, ki so jeli preplavljati cerkev. Za kratek hip je s pogledom obstal tudi na Matiji, ki ni do dna razumel Nandovega pogleda, čeprav je bil na njegovem obrazu opazil zloben nasmeh. Matija je roke oprl ob klop in nanje naslonil glavo, ki mu je klonila na prsi:

»Ali more biti vse to resnica? Nič več naše besede? Ali odslej res ne bomo več smeli moliti, kakor nas je učila mati?«

V Matiji se je grenko zganilo. Spomnil se je vseh bratovih besed in se zavedel njihove teže. Vse, vse bi še morda prenesel verni Matija, a da so mu začeli jemati pravico moliti, kakor je bil molil doslej... V njegovem srcu se je nekaj prelomilo in ta notranji prelom se je pri njem polagoma spreminjal v zunanji odpor.

Ženske so uprle oči v gospoda, kakor da hočejo, vsaj z njegovega obraza razbrati smisel besed, ki jih je govoril. Moški so se spogledovali in izpod čela jim je gorel ogenj, ki bi mogel na dano besedo ali znamenje zanetiti požar; zadaj pod korom pa je bilo slišati celo glasno godrnjanje.

Nad glavami je plaval Nandetov pogled, ki se je farizejsko sprehajal od obraza do obraza, da bi z njega razbral razpoloženje posameznika.

Vzdih vernikov je preplaval cerkev; nastalo je čudno ozračje. Oči niso bile nič več uprte v prižnico, obrazi so se poskrili v dlani, glave so klonile na prsi.

Sonce, ki je v začetku lilo skozi okno na pridigajočega gospoda, se je zdaj umaknilo s prižnice in v širokih plamenih razlilo svoj sij na sklonjene glave po klopeh, kakor bi jih hotelo tolažiti in bodriti. Farni patron sv. Martin je tako žalostno gledal z glavnega oltarja skozi trepetajoči srebrni sončni prah na župljane, kot bi se hotel razjokati. Zadaj pod korom je godrnjanje naraščalo in med prerivanjem in glasnim šumom je nekaj fantov in mož odšlo iz cerkve.

Takoj nato je kakor zli duh izginil iz nje tudi Nande.

Matija ga ni videl oditi, tako se je ves predal globokim mislim. Slišal tudi ni prerivanja in ropota v cerkvi, niti nerazumljivih duhovnikovih besed s prižnice. V vroči glavi mu je burno udarjalo in valovilo, in ko je bil pogledal na leco, je bila pridiga že končana.

Po pridigi ni mogel več moliti. Vedno znova se je poizkušal zbrati. Preveč je bil raztresen, preveč mu je žalost zagrenila dušo.

Po maši so se ljudje hitro razšli proti domu, le nekaj jih je odšlo v krčmo, saj si niso upali postajati okrog cerkve ali na cesti.

Kakor da bi zrastel iz tal, se je pred Matijo, ki je pravkar stopil iz cerkve, postavil Nande.

»Kako je, kako, Matic?« ga je hinavsko prisiljeno ogovoril, pri tem pa nedolžno zavijal oči, da bi ga Matija skoraj ne spoznal.

»Lep dan je!« mu je odgovoril Matija. »Še lepši pa bi bil, če bi ne bil tako žalosten!«

»E-e,« je zategnil Nande. »Zakaj neki?«

»Poglej po vasi, pa boš videl!«

Nande ga je pomenljivo pogledal in se počohal po goli bradi:

»Pravijo že, pravijo – pa ni tako hudo! E-e, pa stopiva na kozarček, da nama ne bo treba tukaj stati!« ga je sladko povabil.

Matijo bi bil skorajda premamil, da se ni prav takrat spomnil brata.

»Prav rad, pa ne utegnem!«

»Saj danes je vendar nedelja!«

»Obisk bom dobil, obisk!«

»Obisk?« je naglo ponovil Nande in oči so se mu zabliskale.

Stopila sta nekaj korakov od cerkve. Nande ni mogel prikrivati nestrpnosti. Praskal se je po bradi in okrog vratu si je neprestano popravljal ovratnik, kakor da bi ga prav močno tiščal.

Matiji je bil že nadležen in skušal se ga je odkrižati. Poznal je vsiljivca, ki se je še kot deček potepal po vasi in se kdaj pa kdaj priklatil tudi do njega. Ko je dorasel, mu ni dišalo nobeno delo in še naprej je pohajkoval. Ljudje so se ga izogibali, saj je med njimi z obrekovanjem povzročil že nešteto zdražb. Odkar pa so nekateri izvedeli, da je ovaduh, so se ga izogibali še bolj, vendar ne preočitno, ker so se bali njegove maščevalnosti.

Matija še ni vedel, kakšen posel opravlja sedaj Nande, vendar se ga je hotel odkrižati s kratkim izgovorom, toda Nande ga je prehitel:

»Kako pa gre bratu Andreju?«

Pretkano je hotel izviti iz Matije, kar ga je najbolj zanimalo in zaradi česar ga je bil danes nagovoril.

Matija je osupnil, vendar se je obvladal in hlinil nevednost.

»Ne vem, kako je zdaj z njim, prav nič mi ne piše!«

Nande ga je neumno in ostro pogledal, da je Matija moral umakniti pogled njegovim ognjenim očem.

»Pa – a,« je spet zategnil, »prav nič ne veš, kje bi zdaj bil?«

»Kje da bi bil? Kje neki? Tam, kjer je nazadnje ves čas bil!«

»Tam ga ni več!« je poudaril Nande, tako da je Matija mislil, da Nande že vé, da skriva brata pri sebi.

Nande bi ga bil pospremil še iz vasi, pa četudi prav do doma, samo da bi še kaj izvlekel iz njega, če bi takrat ne prišla do gostilne, iz katere je pravkar stopila gruča mož, ki je med pridigo odšla iz cerkve. Nande se je zasukal kakor vrtavka.

»Pozdravi Andreja!« je ošvrknil Matijo in se mu kakor podlasica izgubil izpred oči.

Matija sam ni vedel, kdaj je prišel iz vasi. Ni videl orožnikov, ki sta strmela za njim, ne hiš ob poti in ne ljudi, ki so skozi okna plaho pogledovali na cesto. Šele pes, ki se je bil od nekok priklatil in se mu z glasnim laježem zakadil pod noge, ga je vzdramil.

Postal je in se ozrl okrog sebe. Silno se je začudil, da je že zunaj vasi. Težke misli so mu rojile po glavi, težke kakor še nikdar ne. Nandetova prisiljena ljubeznivost in hinavski nasmeh Matiji nista mogla iz glave. Občutek groze ga je navdajal, ko se mu je vsiljevala misel, da Nande že vse vé in da bi ju mogel izdati. V duši se mu je dvignil strašen gnus in gnev že ob sami misli na Judežovo izdajstvo. Mirila pa ga je zavest,

da nihče ne more vedeti o skrivnosti, tudi Nande ne, drugače bi ga ne bil tako preizkušal, da bi zvedel kaj več o tem.

Napotil se je proti domu.

Vrh Stola je zagrnila megla, nad Begunjščico so se zbirali oblaki, Zelenica je tonila v sivo senco. Svetlo zelene jase po pobočjih se niso več lesketale kakor v jutru, dan ni bil več tako svetel kakor ob zvonjenju. Žalost, ki jo je nosil Matija v sebi, je prešla tudi na okolico. Ko je postal na klancu ob znamenju in pogledal po cvetoči dolini, jo je videl le še skozi kopreno, ki se je razgrnila od zemlje do neba čez vso pokrajino. Vsa milina in prelest pokrajine, kakor jo je bil videl zjutraj, je bila zdaj zavita v siv žalni pajčolan: vas je ležala v črni senci pod bregom, njive in polja so izgubili svetle barve in temna jezerska gladina je valovila kakor razbito zrcalo.

Matija je sklonil glavo in se naslonil na križ.

Prve dežne kaplje so padle nanj, kakor da so se utrnile s samega križa. Zaplakala je duša in krvaveče srce je zadrhtelo:

»Uboga domovina!«

Na obzorju, nekje za Triglavom, je zamolklo zabobnelo. Usul se je dež.

Cvetice v travi so sklonile glavice.

S cvetoče jableane se je utrnilo rožnato cvetje...

Po vasi je završalo: kakor po vsej Gorenjski, tako bodo Nemci izselili domačine tudi iz te vasi. Vaščanov se je poláščal nemir. Plahost in potrlost sta se naselili vanje ob misli, da bodo pregnani z rodne grude. Nihče se ni upal govoriti o tem, toda njihovi obrazi so pričali o bolečini, ki jo je nosil vsakdo v sebi.

V Šlezijo? V Srbijo?

Ugibale so misli in spraševale: »Zakaj v Srbijo, zakaj v Šlezijo? Kje je Srbija, kje Šlezija? Ali ni tu naša zemlja, niso li tu naši domovi?«

Misli so ugibale zaman, spraševale zaman. Vlaki so drveli v gluho noč in nihče ni vedel, ne kam ne kod. V Šlezijo ali Srbijo?

V Šlezijo ali Srbijo? Kam?

Drveli so vlaki po naših poljih, mimo naših potokov in rek, mimo mest in vasi, oddaljevali so se od naših gozdov in trat, od logov in od svetlih gora. Mesta in vasi, potoki in vode, polja in gore so slišali jok iz njih in so zajokali z njimi. Do nebes se je čulo gorje, ihtenje in krik je slišal pekel...

V tistih dneh je hodil Nande po vasi s torbo pod pazduho. V nji je nosil, kakor je rekel nekaterim, vaško usodo: tisto usodo, ki je čakala tudi to vas, kakor mnoge kraje na Gorenjskem. V torbi je nosil seznam ljudi, ki jih bodo izselili. Zloben nasmej je vselej šinil okrog Nandetovih ust, kadar je stopal mimo ljudi in hiš, katerih usoda je bila že zapečatenata. Čutil se je močnega in mogočnega in zravnano je hodil med ljudmi, ki so se ga izogibali ali pa ga plaho pozdravljali, če se mu že niso mogli izogniti, kakor da jim bo morebiti prizanesel zaradi njihovega prijaznega pozdrava.

Andrej je bil tiste dni le malo doma. Zadrževal se je v varnih zavetjih na Koroškem in skrivališčih okrog Košute in Kladiiva. Sestajal se je s prijatelji in znanci in koval z njimi načrte za bodočnost. Ko mu je brat Matija povedal, da je po njem spraševal Nande, je Andrej takoj vedel, da civilist, ki ga je bil videl prvi večer skozi okno na patroli s stražo, ni bil nihče drug kakor Nande. Postal je še bolj previden, odkar je jel Nande oprezati okrog Matijeve domačije.

Tudi Matija je zadnje dneve pogosteje odhajal z doma v vas. Oprezoval je po vasi in poslušal, kakšno mnenje vlada med ljudmi. Pogovarjal se je z zanesljivimi in jih navduševal za narodno gibanje, ki ga je vodil Andrej. Najbolj navdušen za to gibanje in obenem najbolj ogorčen nad nemškimi nasilstvi je bil kolar Šimen, ki je nekajkrat obiskal Matijo tudi na domu. Pogosto sta se sestajala in Matiji je postal prepotrben tovariš. Njegova krepka postava je zbujala spoštovanje, in če bi bilo potrebno, bi zalegla tudi že njegova pest.

Šimnovo odkrito navdušenje za stvar je še bolj podžgalo Matijo, da se je z dušo in

telesom predal delu za narod. To delo ga je duševno in telesno tako pogrelo, da ni več čutil starosti in svojih kosteh. Mlajšega in krepkejšega se je počutil kakor kdaj prej. Tudi za dogodke po deželi in po svetu se je pričel zanimati in z bratom sta se večkrat prav do jutra pogovarjala o njih.

Z zanimanjem je prebral časopise in brošure, ki mu jih je prinašal Andrej. Včasih je bral ves dan, nato pa pripovedoval novice Šimnu in drugim ljudem. Tako jim je nehote postal vodja. Vedno več se jih je zbiralo okrog njega in vedno več jih je pritrjevalo njegovim besedam. Matijo je to navduševalo in vestno je poročal bratu o vsem, kar se je dogajalo v vasi. Brat ga je spodbujal in mu dajal novih navodil.

Nekega jutra – tema je še ležala okrog in gore so sevale v skrivnem mraku – je zazvenelo steklo na Matijeve oknu. Matijo je zbudilo iz sna. Pod oknom se je oglasil Andrej. Prišel je s kolarjem Šimnom, ki mu je pomagal nositi težak nahrbtnik. Po skrivnih poteh in kozjih stezah sta ponoči prekoračila koroške gore.

Matija je vstal, vrgel bratu kjuč in stopil po stopnicah v vežo. Peljal ju je v sobo, kjer je že imel zanju pripravljeno južino.

Andrej je bil utrujen, zato se je kmalu odpravil v svoje skrivališče k počitku, medtem ko je Šimen zaradi varnosti počakal do dneva. Z Matijo sta se zaprla v čumnato in zlagala iz nahrbtnika majhne letake, ki sta jih bila prinesla z Andrejem, ter jih skrila na za to pripravljeno mesto. Opoldne, ko je Matija prinesel bratu kosilo, sta se pogovorila o tem, kako naj bi letake neopaženo raztrosil med ljudi. Letaki so opozarjali Slovence na zločin, ki ga je storil sovražnik z neupravičenim vpadom vojaške sile na slovensko ozemlje, in na gorje, ki ga z nasilnimi prilastitvami posestev, požigi, zapiranjem in ubijanjem zavednih ljudi prizadeja slovenskemu narodu. Nadalje so pozivali k neomajani zvestobi lastnemu narodu in na skupno borbo proti sovražniku.

Matiji so bili letaki zelo všeč. Vse, kar mu je težilo srce, je videl zdaj napisano tudi s črkami. Ob misli, da bodo zdaj vse tisto, kar je čutil v sebi, brali tudi drugi ljudje, bi najrajši pograbil letake in jih raznesel sam pri belem dnevu, da bi ga vsi videli in zvedeli, da je tudi Matija med tistimi, ki si ne puste kar tako kratiti svojih in narodovih pravic.

Popoldne je šel Matija v gostilno v sosedno vas, kakor se je bil zjutraj dogovoril s Šimnom. Ko je vstopil, se je krčmar navidezno začudil nenavadnemu obisku sredi običajnega popoldneva med tednom.

»Kaj pa je tebe prignalo, Matija?« se je pošalil krčmar, mu nagajivo pomežiknil in si pogladil brke.

»Skrbi so me prignale, boter, skrbi!« je odvrnil Matija in mu prav tako navihano odmežiknil. »Pri kozarcu vina jih lahko vsaj za kratek čas pozabiš!«

Pristopil je k mizi, kjer so že sedeli Šimen in še nekaj kmetov. Krepko so si stisnili roke in Matiji ponudili sedež v sredini. Matija se je počutil zato zelo počaščenega in si je zadovoljen prižgal pipo.

Zaradi varnosti pred Nandelom in drugimi oprezovalci se niso hoteli sestati v domači vasi. Izbrali so si gostilno v pol ure oddaljeni vasi, katere lastnik je bil tudi njihov priistaš. V njegovi posebni sobi so se počutili najbolj varne.

Pogovor se je sukal o dogodkih, ki so se vsak dan odigrali v njihovi neposredni bližini, dogodkih, katerih teže bodo danes ali jutri občutili tudi sami. Vodil ga je Matija, ki je prinesel s seboj letake in jih razdelil med tovariše. Vedrina jim je zaigrala na obrazih, saj so jim letaki govorili o vsem tem, kar so vsi čutili v srcu in kar so iz dneva v dan teže prenašali. Edino Grčarjev hlapec se je izmikal, da bi jih raznesel. Bal se je kazni, ki bi ga lahko doletela, če bi ga zasačili. Šimen pa ga je trdo prijel:

»Ali ne boš že tako kaznovan, ko te bodo pregnali z doma?«

Možje so se spogledali in oči vseh so se zapile v Grčarjevega, ki se je pri tem počutil kakor na žerjavici.

»Mogoče me bodo pa pustili!«

»Šleva!« ga je z ostrim pogledom oplazil Šimen. »Če ti bodo s pleč rezali jermene, pa jim boš, rabljem, še vedno pete lizal!«

Grčarjev je vstal in se izgovarjal:

»Jaz, jaz ne vem... jaz, ne morem, saj bi, pa res ne morem...«

»Že prav,« mu je zaklical Matija, »kaj se pa potem siliš med nas, zgaga, hlapec hlapčevski, če nisi za to. Zajec!«

Možje so se glasno zakrohotali.

»Judež!« je komaj slišno siknil za njim Šimen, ko se je Grčarjev pokrtil in se kakor potuhnjen maček zmuznil iz sobe.

»Da nas ne bi navsezadnje še izdal!« je pomislil čez čas, ko je zagledal na steni Zadnjo večerjo. Tam se je Judež prav tako plazil od mize, kakor se je bil odplazil Grčar od njih.

Soba je bila polna tobačnega dima. Muhe so glasno brenčale in se zaletavale v okno. Moreča sopara je še bolj razvnela razburkane duhove in vsakdo je s silo zadrževal ogorčenost nad pojavom strahopetnosti v lastnih vrstah.

»Da bi le molčal!« je jezno ponovil Šimen in prav krepko pljunil, ko sta se po končanem sestanku z Matijo vračala proti domu.

»Saj si še upal ne bi!« ga je skušal pomiriti Matija. »Saj ga vidiš, kako je boječ!«

»Takih ljudi bi se bilo treba enkrat za vselej odkrižati!« je ogorčen nadaljeval Šimen, ki se ni mogel znebiti misli na Grčarjevega.

»Le ubijanja nikar!« je s strahom dejal Matija, ko je v Šimnovih očeh bral njegove misli.

Sonce je še močno grelo in pošteno jima je bilo vroče, ko sta stopala po bregu navzgor. Soparica je ležala nad pokrajino in ju dušila; to ni moglo pomeniti nič dobrega: po takšnem vzdušju je moral nastopiti vihar.

Na razpotju sta se ločila.

Matija je nato sam počasi stopal v hrib. Na vrhu poti je postal, da bi se odpočil. Sedel je na kamen in razmišljal. Šimnove besede so ga vznemirjale. Zasejale so mu dvom in spraševal se je, ali je prav, da navaja ljudi k nepokorščini in k uporabi proti oblastem. To sovraštvo bi lahko zavedlo marsikoga do kakšnega nepremišljenega dejanja. Odgovornost je bila prevelika, kajti za vse bi bil kriv on sam.

Pred očmi so mu vstajale sirote žrtev, videl jih je, kako kažejo s prstom nanj – krivca vsega gorja. Zgrozil se je in srh mu je spreletel telo.

Poznal je svoje ljudi: vročekrvni so in prekipavajočih strasti. V srdi in prevelikem navdušenju bi pobijali in se bili do smrti. Posebno Šimen mu ni šel iz glave. Bal se je trenutka, ko bo zvedel o njegovem prvem grozodejstvu. Saj mu je Šimen odkrito priznal, da Nande ne bo dolgo tlačil zemlje; danes pa je skoraj isto zagrozil Grčarjevemu!

»O bog, o bog!« se je prijemal za glavo, ko je v težkih mislih begal med stvarnostjo in bogom. Greha in kazni božje se je najbolj bal.

»Da bi le ne bilo greha in krvi!« je zaječal in se dvignil, da bi odšel.

Nenadoma je zagledal na stezi Nandeta, ki je s torbo pod pazduho stopal proti njemu. Matiji je planila kri v glavo. Ni vedel, ali ga je bil Nande videl, ali naj ostane in ga počaka ali naj se mu neopaženo skrije. Ta trenutek se ne bi rad srečal z njim, prav res da ne!

Ni dolgo premišljal. Ko je Nande za trenutek zginil za ovinkom, se je Matija umaknil s steze in se skril v hosto. V sencih mu je močno udarjalo, le s težavo je zadrževal sapo. Nande je šel mimo, ne da bi se ozrl okrog sebe.

»Ni me videl!« si je dejal Matija in si oddahnil, ko je bil oni že daleč naprej.

Stopil je nazaj na stezo, kar mu je obvisel pogled na vasici sredi polja, iz katere se je dvigal visok dim, ki je smrdeč po ognju in sajah preplavaljal soparno ozračje.

»Spet požig domačije, ki vpije po masčevanju!«

Matija se je razvnel in srce mu je zakričalo:

»To so kresovi sirot, ki vžigajo upor!«

Stisnil je pesti in nič več ni pomislil na ljudi in na boga. S težavo je krotil gnev, ki ga je bil razvnel, da bi bil v tem trenutku zmožen ubijati tudi sam.

Skozi sivo modro ozračje, zamegljeno od moreče soparice vročega dneva, se je kakor grozeča skala, ki se bo zdaj zdaj zrušila in pokopala vse pod seboj, iz temnih oblakov dvigal Triglav, izza njega pa so lili sončni prameni v dolino svoj poslednji poljub pred pustošenjem.

Zvečerilo se je že, ko je Matija prišel domov. Misli, ki so ga obletavale vso pot, so ga bile močno utrudile. Z vrtečo se naglico so se menjavale in prehitevale druga drugo, da mu je brnelo v glavi. Ni mogel več krotiti svojih čustev, ki so ga vse bolj navdajala z vročično upornostjo. Sedel je truden za mizo in si podprl glavo: videl je rodovitna polja, cvetoče kmetije, bele hiše, čedna naselja, pa spet opustošenje in razvalino.

»Desetletja in desetletja, da, stoletja so živeli naši dedje na tej zemlji, od leta do leta so z znojem in krvjo svojih žuljev dvigali domačije do zavidljive blaginje. Ni jih strl valpetov bič, ni jih pregnal sovražnik, ki jih je tod moril. Trdoživo se jim je postavljaj v bran rod za rod. Nikdar niso prenehali delati in varovati svojih pravic. Zakaj bi se danes uklonili mi, ki smo dolžni, da ohranimo tisto, kar so nam dali naši dedje? Zakaj bi se pomišljali, kadar branimo svoje svete pravice?«

Dvignil je glavo in se zazrl v mrak, ki se je bil medtem razlil po sobi. Ni vedel prav, ali je bil razmišljal ali sanjal. Ko se je zavedel svojih misli, je trdo položil roko na mizo, se naslonil nanjo in vstal.

»Da, pravico!« si je krepko ponovil in odšel iz sobe. V temi se je priplazil do kota, kjer je imel skrite letake. Napolnil si je z njimi žepe, si oblekel suknjo in stopil iz hiše.

Oblaki so se podili po nebu in blede mesec je kdaj pa kdaj s svojim sijem obsvetil pot proti vasi. Listje na drevju je šumelo in se vrtinčilo v hladnem vetru, ki se je zaganjal s planin.

Matijo je stresel mraz. Zapel si je suknjo, pod katero je stiskal šope letakov, ki jih je hotel raztrositi to noč. Za naslednjo noč je prevzel to delo za domačo vas, kakor so se dogovorili, kolar Šimen. Matijo pa je bil današnji dan tako razvnel, da ni mogel več potrpeti. Hotel je, da vaščani dobe letake v roke že naslednje jutro, pa čeprav bi jih moral raznesti sam.

Stopal je po oddaljenih stezah, da bi neopaženo prišel v vas. Dolina je bila preprežena z rahlo meglo. Tema je bila vsepovsod, nikjer ni bilo videti luči, samo mesec je kdaj pa kdaj izza oblakov osvetlil pot. Vas je spokojno ležala pod bregom, še pes se ni oglasil nikjer, po hišah pa so trepetali ljudje v strahu, da jih bodo zdaj zdaj pogнали iz njih in jih odpeljali v temno noč...

Spustil se je po bregu navzdol. Ustavil se je pri prvi hiši. Skril se je za vogal in oprezal, ali ni koga na cesti. Vse je bilo tiho, le s sosednjega dvorišča je bilo slišati rožljanje pasje verige. Žival ga je bila zavohala: zaganjala se je v verigo in glasno zalajala, ko je mesec posvetil izza oblakov in je preko zidu šinila Matijeva senca.

Matija je vedel, da se mora čimprej odmakniti od hiše. Vzel je letak in ga s tresočo se roko zataknil za kljuko vežnih vrat. Srce mu je razbijalo in Matija je čutil vsak njegov utrip posebej. Kakor maček se je nato odpeljal od vrat in zataknil drug letak v razpoko pri oknu. Ko je spet prišel do hišnega vogala, je nekoliko postal in pogledal proti cesti: bila je prazna in mesec se je skril za oblake.

Tako je hodil od hiše do hiše in zatikal letake za vrata in okna. Čudovita skladnost, pomešana z občutki, kakršnih ni bil doslej nikdar poznal, je zajela njegovo dušo. Zmagovit ponos mu je igral na obrazu kot prvo majhno zadoščenje za vse tisto, kar je občutil in pretrpel zadnje dneve.

Prvoten nemir ga je že skoraj povsem zapustil. Korak mu je postal lahek in čim bolj se je bližal središču vasi, s tem večjo strastjo je zatikal letake.

Na razcepu stranske poti in glavne ceste, kamor je pravkar hotel, je zaslišal korake. Postal je pozoren. Nedaleč pred seboj je zagledal vojaško patrolo. Kri mu je udarila glavo, v sencih mu je močno bilo. V hipu se je zavedel nevarnosti.

Naglo se je obrnil in stekel za ovine, stiskajoč pod plaščem letake. Zgubil je klobuk, pa ni imel več časa, da bi ga pobral. Bežal je, kar so ga nesle noge.

Na levi strani ceste se je širil ograjen sadovnjak. Brez premišljanja je stekel do ograje, vrgel čez njo letake, se oprijel lat in se še sam pognal na drugo stran. Kakor pijan se je zakotalil po tleh. Suknjo, ki se mu je pri plezanju zataknila ob ograjo, si je razparal in razcefral. Čepel je med letaki, naslonjen na ograjo, in nekaj časa se sploh ni mogel ganiti. Vroč pôt mu je kar lil s čela in sopel je tako močno, da ga je bilo slišati prav gotovo tudi na cesto.

Lotevala se ga je omedlevica. Noge, ki so le s težavo prenašale pretiran napor, so se mu tresle, v vroči glavi mu je šumelo. Prav takrat je mimo stopala patrola in se glasno pogovarjala. Matija se je zdrznil in prisluhnil, ni mogel razločiti nič točnega. Mučil ga je strah, da so ga morda opazili na cesti, še bolj pa ga je skrbelo, da so našli njegov klobuk.

»Če so ga, potem si nastradal, Matija!« je pomislil. »Čigav je ta klobuk?« bodo vprašali ljudi. Ti ga bodo spoznali in bodo molčali. Pa bo prišel Nande, pokazal nanj s prstom in rekel: »Matijev je, vodje upornikov!«

Govorjenje na cesti je utihnilo. Previdno je vstal in kolena so se mu zašibila od utrujenosti. Pogledal je čez ograjo in dolgo oprezoval. Ko ni slišal ne videl nikogar v bližini, je pobral letake, jih stlačil v žepe in splezal nazaj na cesto. Ni imel časa, da bi mislil na bolečine v nogah in po vsem telesu. Kakor hitro je mogel, se je šepaje pomikal ob robu ceste.

Na križpotju je spet postal in se razgledal. Ko se je prepričal, da mu z nobene strani ne preti nevarnost, je stopil najprej pogledat, ali je njegov klobuk še na cesti. Odrevenel je, ko ga ni našel. Dvakrat je premeril pot, pa brez uspeha. Zdaj šele se je zavedel, da je doigral; bil je prepričan, da ga je našla in pobrala patrola.

Še enkrat je postal na mestu, kjer naj bi ga bil izgubil, in se razgledoval naokrog. Mesec je za trenutek medlo obsijal cesto in okolico, vendar dovolj dolgo, da je Matija v cestnem jarku poleg sebe zagledal svoj klobuk – hip nato so ga spet zagrnili oblaki. Veselje ga je spreletelo, da je skoraj pozabil na utrujenost. Nadaljeval je delo, dokler ni vsaka hiša v vasi – tudi župnišče in orožniška postaja – imela zataknjen letak, druge je raztresel kar po cesti.

Tako srečnega in zadovoljnega kot to noč se Matija ni še nikoli počutil. Ko je bil že zunaj vasi in je stopal v hrib, upognjen od truda in prestanega strahu, je postal v bregu, da bi si odpočil, in pogledal nazaj proti vasi: srce mu je zaigralo od veselja. Z globokim zadoščenjem in s prerojeno dušo je gledal na domačo vas. Ni je videl v temi, tem bolj pa je čutil njeno bližino. Nežnost, ki je ovijala njegovo dušo, se je spajala v njegovem srcu s ponosom, da je njen sin. Nič se mu ni mudilo spati, čeprav je bil utrujen do smrti. Vso noč bi še hodil okrog, delal za sveto stvar in se pogovarjal s svojimi mislimi.

Orožniški poveljnik je vzrožil in razposlal svoje ljudi pobirat po vasi letake, ki so mu jih nanosili na pisalno mizo precejšen kup. Tekal je po sobi, rohnol, preklinjal in psoval domače ljudstvo tem bolj, ker je dobil letake tudi na vratih in oknih svojega stanovanja.

»So eine Frechheit! Pakasch!... So ein unschämliches Volk, diese... diese... Slowenen...«

Medtem so straže razmetavale po hišah in iskale pri ljudeh letake, ki naj bi jih imeli skrite. Vojaki so surovo suvali in pretepali nedolžne ljudi, ki niso vedeli ničesar. Nekaj uklenjenih, med njimi tudi Grčarjevega, so odpeljali na zaslišanje in v zapore na orožniško postajo. Prijeli bi gotovo tudi kolarja Šimna, če se jim ne bi še pred zoro umaknil iz vasi.

Otovorjen s težkim nahrbtnikom se je ustavil pri Matiji. Močno se je začudil, ko mu je ta povedal, da je ponoči sam raztrosil letake po vsej vasi. Pohvalil ga je. Mimogrede sta se pogovorila še o sestanku vseh zaupnikov s Koroške in Gorenjske, ki naj bi ga zvečer vodil Matijev brat in na njem razložil smernice za bodoče skupno delo pri odporu.

Kmalu po Šimnovem in Andrejevem odhodu – slednji se je prvemu pridružil iz

previdnosti – je prišla v hišo patrola.

Matijo je njen prihod malce zmedel, vendar se je kar dobro držal. Trdo so ga prijeli, češ da dobro ve, kdo je ponoči raztrosil letake. Prebrskali in razmetali so mu vse po hiši in v hlevu, še celo po čebelnjaku in v panjih so stikali, da so prebujene čebele razjarjene zabrenčale okoli njih. Matija je mislil, da ga bodo, kakor so mu bili vse čas grozili, odpeljali s seboj. Toda spretno in zvijačno jih je odpravil iz hiše, ne da bi kaj našli.

Popoldne, že proti večeru, je Matija sedel pred hišo in zadovoljen kadil pipo. Oči so mu mežikale v modrikasti dim, ki ga je pihal iz čedre in se je izgubljal v zrak. Kdaj pa kdaj je odtrgal zamišljen pogled od pipe in pozorneje pogledal okrog sebe. Po senožetih so že ležale dolge sence redkih dreves in mimo senikov so glasno poletavale vrane. Lahen veter je pozibaval travo v svetlo zelene in sivo modre proge, da je valovila kakor voda. Kdaj pa kdaj je sredi teh valov zagledal postavo, ki se je pomikala sredi senožeti in se izgubila med seniki. Vidno zadovoljen je takrat vselej močneje srknil iz pipe, pridržal sapo in zategnjeno puhnil v zrak; pri tem so mu oči svetlo zaigrale in ustnice so se mu zaokrožile v radosten nasmeh.

Mimo hiše so v daljših presledkih prihajali fantje in možje z vilami in kosami na ramenih. Pozdravili so se in odšli na videz čisto brezbrizno naprej proti senikom. Pet jih je naštel Matija, vsi so bili z gorenjske strani kakor Šimen, ki je v enem izmed senikov z Andrejem pripravljaj skrivališče za skupno zborovanje. Po drugi strani senožeti pa so prihajali možje s Koroškega.

Matija je vedel, da mora zdaj paziti, da ne bi prišel k senikom kdo nezaželen. Imel je nalogo zadržati vsakogar in po možnosti zborovalce čimprej obvestiti o nevarnosti. Zato je tudi imel pri sebi piščal, da bi mogel, če bi se hiši približal kak izdajalec ali celo vojaki, trikrat zapiskati nanjo, tako da bi Andrej s svojimi lahko zbežal in se skril. Spravil je pipo v žep in budno prežal na vse strani. Na vsak šum, pa naj je prihajal od kjerkoli, je bil pozoren, napenjal je vneto oči in ušesa.

V skalnate čeri nad senožetjo je dahnil prvi zlato oranžni soj sonca, ki se je vse hitreje pomikalo proti zahodu. Senike je že prekrila senca visokih smrek in bukev ob robu gozda. Skozi goste veje je zdaj pa zdaj še pokukal kak zlat sončni trak, se še v zraku pretopil v vijoličasto senco, ki je zavila v svoj hlad že pol senožeti. Pot pa, ki se je vila od hiše proti senožetim in še dalje v gore, je še obsevalo sonce, da je bila podobna zlatemu traku, speljanemu po svetlo zeleni travi. Skalovje Kladiva in Košute, ki se je dvigalo v nebo kakor mogočni skladi lesketajočih se dragocenih kamnov, je žarelo rumenkasto belo in se stapljalo z zlato zarjo.

Ves prerojen je spremljal Matija zahajajoči dan, dan, ki je pomenil zanj dan moškega dela in moči. Samo tak dan si je bil želel še dočakati, odkar je bil brat pri njem, potem bi lahko umrl.

V mislih je še enkrat prebrodil noč, ki ga je zavrtela v fantovske pustolovščine, in pri sreču mu je bilo kakor mladeniču, ki zarana zjutraj prvikrat odhaja izpod okna svoje ljubice.

»Še smo Slovenci in še bomo!« si je ponavljal in kakor že večkrat pogledal navzdol proti vasi.

Kri mu je zavrela v glavi, trenutek nato pa zledenela. Po cesti se je proti njemu bližala vojaška straža, vodil jo je Nande. Za njimi še nekaj vojakov in civilist, ki ga Matija na takšno razdaljo ni mogel spoznati.

Planil je k vratom, jih zaklenil, nato pa, kakor hitro je mogel, stekel na stezo, da bi opozoril zborovalce v seniku. Ni še stopil na senožet, ko ga je straža že opazila in mu zaklicala, naj se ustavi. Matija je dirjal naprej in se ni zmenil za klice za svojim hrbtom. Zmeden je po žepih iskal piščal, da bi z njo opozoril zborovalce na grozečo nevarnost. Izvlekel jo je iz žepa in jo nastavil na usta, da bi zažvižgal. Tedaj so odjeknili streli iz vojaških pušk. Njih pok je pretresel ozračje in odmeval med pečinami Kladiva in Košute, Begunjšice in Stola. Ptice so se preplašene dvignile v zrak in si zbegane

iskale smeri, kamor naj bi odletele. Zborovalci iz senika so se razbežali v gore.

Strel je zadel Matijo v glavo, kri mu je oblila sence in mu stekla po licu za vrat. Pa se ni ustavil. Neka sila ga je gnala dalje. Še korak, dva se je opotekel, potem pa se je zgrudil na rušo poleg steze. Da bi se vnovič dvignil, se je krčevito oprijel šopa trave. Oslabljen je omahnil nazaj na rušo, kri je še močneje zacurljala iz rane in omočila zemljo.

Pritekla je straža in namerila puško v krvavečega moža na tleh.

Surov glas je nato vprašal nekoga: »Povej, je pravi?«

Ker ni bilo odgovora, je vprašal vnovič:

»Je ta Matija tu pravi?«

»Pravi je, pravi...« je oklevaje in boječe nekdo zajeceljal čez čas.

Matija je v polsnu zaslišal znane glasove. Mukoma je odprl okrvavljene oči in pogledal skozi megleno kopreno... Nad seboj je zagledal Nandeta, ki je oblastno spraševal Grčarjevega hlapca, obkroženega z nemškimi stražarji. Stisnilo ga je pri srcu, da je glasno zaječal. Levica se mu je krčevito stisnila v pest in močno razprte oči so obtičale na izdajalcu, ki se je prestrašil njegovega pogleda in se umaknil stran.

Matijeve ustnice so zahlipale nerazumljive besede in osteklenele oči je zalila kri. Svojo trudno glavo je nagnil v stran in z drtečo roko gladil in božal rodno grudo, ki se je pojila z njegovo krvjo...

Še ni povsem izginil na nebu rdeči sij večerne zarje, ko se je z njo spojil ognjeni odsev Matijeve domačije, ki je z visokimi plameni, zanetenimi z bencinom in ročnimi granatami, zasijal po vsem nebesnem svodu do Triglava.

V odsevu tega požara pa so tudi to noč puhale železne kače v neznane kraje in jok in stok pregnanih se je razlegal po razbičani domovini...

Z vrha Kladiva je Andrej s svojo zvesto četo partizanov, ki je bila ustanovljena ta dan, prislulnih joku teh strašnih pogrebnih sprevodov in se zazrl v rdeče nebo, ki ga je bila obrizgnila kri brata Matije in ga ožarila goreča domačija njegovega očeta...

Po trpkem molku se je vodja obrnil k možem, katerih resne in mrke obraze je lizala rdeča luč, in jim svečano dejal:

»Tovariši, prisezimo, da bomo maščevali krivice, ki jih trpi te dni naš narod, in da mu bomo spet priborili svobodo! Glejte, sonce zahaja in noč preplavlja zemljo. Toda kmalu bo nad našimi gorami spet zasvetila jutranja zarja in pripeljala s seboj nov in velik in večan dan!«

Dvignile so se pesti v prisego in zaorili so strašni klici.

V sosednjem pečevju se je tedaj odtrgala skala, na kateri je bilo prilepljeno orlovo gnezdo. Z velikim truščem je zgrmela v prepad, potegnila s seboj ošabno gnezdo in pokopala pod seboj njegove mladiče goliče.

Po višjem ukazu nemškega vrhovnega komandanta šestnajste divizije se odlikuje z redom železnega križca desetar Alojzij Rejec za junaško dejanje, ki ga je storil na ruski fronti za domovino...

Junak za domovino ● Lojze leži v prvem nadstropju vojaške bolnišnice, prav v kotu blizu okna, in gleda na orumenele liste košate platane na dvorišču, s katerimi se poigrava jesenski veter. Preobrača jih na vse strani in kdaj pa kdaj se kak osušen list odtrga od vej, zapleše po zraku in se lahno, sem ter tja nihajoč v vetru, spusti v komaj slišnem šelestu na dvoriščna tla. Mnogo listov je že na tleh in jih bo še več, kajti veter se neprestano zaganja v to visoko in ponosno drevo in trga na pol uvele liste z njegove košate krone, ki se blešči v popoldanskem soncu kakor rjavo potemnjeno zlato.

Odlikovani vojak strmi skozi okno in v ušesih mu še vedno brne besede nemškega častnika, ki mu je bil izročil odlikovanje:

»...se odlikuje desetar Alojzij Rejec za junaško dejanje, ki ga je storil na ruski fronti za domovino...«

»Za domovino! Za domovino...« je mrmral sam pri sebi in zaničljiv nasmeh mu je zaigral okrog usten, ko je spet pogledal na odlikovanje na omarici in na škatlico cigaret, ki mu jo je dala sestra Rdečega križa.

Njegov nasmeh je bil čuden, nekam trd in strupen. Človek ni vedel, ali se mu je ta smeh porodil zaradi telesne bolečine ali iz roganja počastitve, ki je je bil danes deležen kot »junak za domovino«...

Zasmejal se je na ves glas. Skoraj zakrohotal se je. Nekaj bolnikov je začudeno pogledalo tja v kot in se zazrlo vanj, ali morda ni ob pamet.

Kako norčavo in burkasto se mu je zazdelo to čaščenje in grdo, kakor bi vadjali za njegovo življenje. Če bi se ne bil pri tem spomnil, da je prišel ob desno nogo, bi se najbrž še naprej smejal. Že spomin sam na vse tisto je bil namreč prepošasten, da bi se mogel smejati še naprej. Zdrzil se je. Kako je le mogel kaj takega storiti?

Nemo se je zazrl v strop, da bi si spet priklical pred oči dogodek, zaradi katerega leži zdaj v bolnišnici, kjer so mu odrezali nogo nad kolenom.

Komaj se je bil zatopil v težke misli, je s strežnikom stopil v sobo mlad vojak. Mimo dolge vrste postelj je šel naravnost proti oknu, v kot, ki mu ga je bil pokazal strežnik, in se ustavil pred Lojzetovo posteljo.

Skorajda bi bil Lojze planil z ležišča, ko je zagledal prijatelja iz študentskih let.

»Lastnim očem ne morem verjeti! Kako da si prišel semkaj?«

»Na dopust grem! Ko sem zvedel, da si v bolnišnici, sem se mimogrede ustavil pri tebi!«

Prisrčno sta se objela, komaj devetnajstletna prijatelja, ki ju je vojaška služba tako neusmiljeno ločila. Pred letom dni sta bila na isti dan vpoklicana, vsak v drug kraj. Nekajkrat sta pisala drug drugemu, nato pa je tudi pošta prenehala.

»Kako neki si zvedel zame?«

»Znanec iz tvoje čete, ki se je prav tako peljal na dopust, mi je povedal o tebi. Ti siromak, ti! Da se je moralo kaj takega zgoditi ravno tebi?«

»Ne pomiluj me, Franjo! Ali se še spominjaš naukov nadutih švabskih vampežev, kako naj se vedemo takrat, ko nas bodo pognali v ogenj za njih trebuhe?«

»Psst, ne govori tako, Lojze, da te kdo ne sliši!«

»In če me? Prava reč! Ali morejo z menoj napraviti še kaj hujšega, kakor so že?«

»Pomiri se, prijatelj, pomiri! Rajši mi povej, kako se je to zgodilo?«

»Nerad bi ti pripovedoval o tem, vedi le, da mi je v duši grozno! Neizmerno mi je hudo! Ne toliko zaradi sebe kot zaradi ruskih vojakov, ki sem jih ubil! Prav gotovo je bil med njimi kdo, ki ima doma še mater, ki prav tako trepeče za sinovo življenje, kakor trepeče moja mati za moje. Morda je imel kdo ženo in otroke, morda nevesto. Grozno, pregrozno! Rajši bi umrl sam! Eden za tri! Laže bi prenesla ena mati takšno gorje, kot ga morajo zdaj prenašati tri! In kolikšno gorje sem jim prizadejal prav jaz! O, to boli, neizmerno boli! Grešnik sem, velik grešnik! Kako bom mogel vse to opravičiti pred lastnim narodom!?«

»Ne govori tako o sebi! Saj tega nisi sam zakrivil! Vojna je!«

»Vojna, vojna! Tem slabše, ker morimo naše brate po načrtu!«

Franjo ga je pomirljivo prijel za roko in se sklonil čisto do njega:

»Tiše, Lojze, tiše! Poslušajmo naju!«

»Če bi bilo s teboj tako, kot je zdaj z menoj, bi ti bilo prav vseeno! Poglej tole!«

Z mizice je vzel križec in mu ga pokazal.

»Kaj, tudi odlikovan si bil?« Vzel je prijatelju odlikovanje iz rok. S prikritim norčevanjem in z grenkim posmehom ga je vrgel nazaj k škatlici cigaret.

Franjo se je oprezno ozrl okoli sebe, če ju kdo ne opazuje in ne posluša. Ko se je prepričal, da je večina bolnikov že zadremala, se je spet obrnil k njemu. Napeto je poslušal prijatelja, ki mu je pripovedoval o boju, v katerem je bil ranjen.

»Tisto noč – bilo je že proti jutru – sem stražil na železniški progi, ki pelje proti

vzhodni ruski fronti. Noč je bila hladna in zvezde so tako čudno migljale kakor luči v vetru, ki bodo zdaj zdaj ugasnile. Hodil sem po nasipu, po ozki stezi ob tirnicah. Kdaj pa kdaj sem zacepetal z nogami, da si tako preženem jutranji hlad, ki je dajal slutiti bližajočo se jesen. Zvezde so ugašale, na daljnem obzorju je nežno pordevalo nebo. Lahna megla se je vlekla nad široko pokrajino, kakor bi bil čezno razpet sivkasto bel pajčolan.

Nekje v daljavi so zamolklo bobneli topovi. Okoli mene pa je vladal mir, svečan mir. Še listi na grmovju se niso zganili.

Nenadoma – sam nisem vedel kdaj in odkod – je počilo nekaj strellov. Biti je moralo blizu mene. Nekaj me je kakor usekalo v meso in s krikom sem se sesedel na stezo, desna noga me ni več držala pokonci. Prijel sem se za boleče stegno in zdrobljeno koleno. Ko sem odtegnil roko, je bila vsa krvava. Navdal me je tako čuden občutek, da ga ne znam popisati! Toliko da nisem pričel jokati!

Tedaj sem zagledal na drugi strani proge, nedaleč od sebe, za grmovjem premikanje vej in migotanje listja. Poskusil sem vstati, pa nisem mogel. Rano, ki me je hudo skelela, sem šele prav začutil. V tistem trenutku so se izza grmovja priplazili trije vojaki. Bili so pokriti z vejami zelenja, kakršno raste ob železniški progi. Predati se jim ni bilo več časa, tudi misliti nisem mogel na to, tako sem bil osupel in zmeden! Nenadoma so planili pokonci in se mi v naskoku bližali z naperjenim orožjem. Nekdo je sprožil, a strel je zgrešil cilj in švignil mimo mene. Prepričan sem bil, da sem za vedno izgubljen! In sam ne vem več, kdaj mi je roka segla za pas! Čut samoobrambe jo je vodil k ročni granati. Roka je, vodena od nevidne sile, potegnila granato izza pasu in jo vrgla na trojico, nato še drugo, tretjo...

Nič nisem vedel za to, kakor da bi tega ne opravljala moja roka. Vse, kar se je v meni takrat dogajalo, je bilo nezavedno. Šele močan pok ročne granate me je vzdramil iz omotice. Na mah so se postave razblinile in se razcefrale v kepe mesa, ki so frčale po zraku in padle v travo in po progi. Vroča kri je obrizgnila tračnice in lesene pragove daleč naokrog. Poškropila je tudi mene, da sem bil ves oblit s tujo krvjo.

Slan okus toplega človeškega soka sem začutil na svojih drhtečih ustnicah, silil mi je v nos, ušesa in oči. Ves zmeden sem ga oblizoval z jezikom okrog ust. Čez nekaj minut šele sem ugotovil, kaj se je pravzaprav zgodilo z menoj in kaj mi je storiti. Izstrelil sem iz pištole raketo. Na moj znak je prihitela straža in me odnesla v ambulantno. Tam so me za silo umili in obvezali, nato pa prepeljali daleč proč v vojaško bolnišnico.

Franja, ki takšnih prizorov še ni občutil niti jih kdaj videl – služil je pri četi v zaledju – je med Lojzetovim pripovedovanjem pretresla groza. Nikoli bi ne verjel, da je mogoče kaj takega doživeti.

»Poglej! In za to svoje dejanje sem bil celo odlikovan in priznan za junaka! Strahopetec, ki je trepetal za svoje življenje – kje mu je bila takrat v mislih toliko opevana rajhovska domovina – je postal junak za domovino! Strahopetec pa junak!«

Piker, zaničljiv smeh mu je zaigral okrog trpko stisnjenih ustnic.

»Kaj vse si domišljajo okupatorski generali! In junaki za njih domovino naj bi bili celo mi, Štajerci, ki smo po vpadu sovražne sile na naše ozemlje bili prisiljeni obleči se v njihove sovražne uniforme. Ali res ne uvidijo gospodje, ki so me odlikovali, da tistih fantov nisem ubil zaradi junaštva za 'domovino', ampak iz strahopetnosti, ker so bile njihove cevi uperjene proti meni, samo zato, da ne bi ubili mene? Le da sem moral, da bi si ohranil življenje, ubiti tri ljudi, ljudi, ki so mi blizu kakor bratje in ki bi jih bil najrajši objel in poljubil! Če bi ti trije vedeli, kako mi je bilo v duši, me prav zagotovo ne bi napadli! In jaz bi se jim predal, enostavno predal! S slastjo bi obrnil puškino cev stran od njih in jo naperil na naše resnične sovražnike! – In prav ti so me danes odlikovali!«

Pomolčal je, ker se je bil preveč utrudil. Tudi Franjo je molčal spričo njegove odkrite izpovedi, ki jo je sam v sebi podoživljal prav tako bridko in živo kot prijatelj.

Zasmilil se mu je. Njegov najboljši tovariš, s katerim sta vsake počitnice oblezla

Savinjske gore, je ostal brez noge. Neizmerno hudo mu je bilo zanj! Za nadomestilo je prejel košček železa, izoblikovanega v križec, ki bo kmalu zarjavel, a bo zanj ostal večni spomin na tisto nesramno roganje sovražnikov, ki so mu ga bili pripeli – strti mladosti v zasmeš! Sočutno mu je stisnil roko. Čutil je njegovo bolečino, kakor bi občutil svojo.

Medtem so s platane drug za drugim odpadli listi. Oba sta nemo gledala skrivnostno dramo narave. Odtirgavali so se od življenja, list za listom, in se poslavljali od sonca, ki je še komaj zaznavno osvetljevalo krošnjo.

»Kakor fant za fantom na bojnih poljanah!« je spreletelo oba hkrati, ne da bi drug drugemu razodela svoje boleče misli.

Lojze tisto noč ni mogel zaspati. Tovarišev obisk mu je oživil spomin na njuno lazenje po gorah, bil mu je kot pozdrav od doma, ki ga zaradi svojega početja ni bil več vreden. Izdal je svoj dom, izdal domovino. Moral bi storiti drugače, kot so to storili mnogi drugi. Takšen slabič! In iz strahopetnosti je celo ubil vojake, ki so se borili za osvoboditev svoje in njegove domovine.

Spoznal je končno, da izmečku svojega naroda ni več mesta na domači zemlji. Preveč ga je bolelo to spoznanje in polotila se ga je obupna žalost.

Na obzorju je vstajala svoboda in vedno bolj je čutil, da je ni vreden dočakati.

Vzdramila se je v njem strašna, a edina odrešilna misel: končati si življenje! Bolje umreti kot pa nositi še naprej v sebi pekoči greh izdajstva...

Do kraja se je zavedel nepomembnosti svojega propadlega življenja.

Ves vročičen se je splazil do okna in se pognal v globino. Z razbito glavo je obležal na dvoriščnih tleh, nastlanih z rumeno rjavkastim listjem s platane...

Dom ● Neizmerno občutje se poloti človeka, ki po dolgem pregnanstvu v tujini izve, da bi se mogel spet vrniti domov. V prvem trenutku, ko to izve, niti ne more prav doumeti, da je vse to resnica. Ko so mi sporočili, da bom šel domov, sem prvi hip obnemel, kot bi se tega niti razveseliti ne mogel več. Pri srcu me je nekam čudno stisnilo in žile so mi močnejše utripnile. Kmalu nato se mi je obraz razživel v nasmehe. Iz komande sem odšel prepoln mešanih občutkov. Nisem hodil, skoraj tekkel sem od vselega vznemirjenja skozi taborišče, polno šotorov in nedozidanih barak.

Domov...

»Domov!« je klicalo v meni. »Domov!« Beseda, ki jo na tisoče lačnih in bolnih zaman pričakuje, je neslišno hlepela na mojih podrhtavajočih ustnah.

Tudi misel se je prebudila ob tej sladki besedi, rešenici pregnancev, a mi je nato zamrla na ustnah in mi prepodila vedrino z obraza.

Domov? V tem trenutku niti pomislil nisem, kaj je pravzaprav dom, čeprav smo ves čas največ mislili nanj. Vprašal sem se, a si nisem znal odgovoriti.

Stopil sem k tovarišu, ki je stal pri ograji z rokami v žepu in žalostno gledal čez polja proti goram, ki jih je obsevalo svetlo zamolklo sonce, in ga vprašal:

»Hej, tovariš! Povej mi, ali veš, kaj je dom? Leto dni živim to zaporniško, človeka nevredno življenje pa sem čisto otopel!«

»Dom?!« je hlipnil pritajeno, z nekakšno pobožno skrivnostjo. »Kaj je dom? Dom?« je še enkrat ponovil in me začudeno pogledal v moje še bolj začudene oči. Prijel me je pod roko, da sem mu bil bližji, z drugo roko pa mi je pokazal na hišico pod vznožjem hriba v daljavi, ki se je skoraj bela bleščala onstran pregraje: »Hiša, hlev, okrog sadovnjak, travniki, polja, v hiši pa oče in mati, bratje in sestre...«

Mehkoba na njegovem izsušenem obrazu je pričala, da je podoživljal dom, kakršnega je zapustil, preden so ga nasilno odtirgali od njega in ga odpeljali daleč proč v tujo deželo.

Nisem ga hotel motiti. Odšel sem brez besede in ga pustil samega. Žal mi je bilo, da sem ga zmotil v prejšnjem razmišljanju in mu vsejal nemir v srce. Kajti ko sem šel drugič mimo fanta, je izginila mehkoba z njegovega obraza, ki se mu je zarisala takrat, ko mi je govoril o domu.

Na poti po taborišču, kjer sem kolovratil potopljen v svoje misli, sem ustavil kmečkega fanta. Mlad je bil in po bledem, skoraj brezbarvnem obrazu sem spoznal, da je bil še do nedavnega polnih, rdečih lic, ki so mu zdaj tu ohlapela. Vprašal sem ga, odkod je doma in kako je pri njih doma. Grenko je zamahnil z roko, s kretnjo obupanca, češ, bolje, da ne govoriva o tem. Nato je vendar, prej izdaval kot rekel:

»Imel sem dom, lep dom, pa ga nimam več!«

»Razumem te, fant! Prav dobro te razumem! Zdaj si tu kot vsi drugi naši fantje, lačen, bolan in brez prostosti. S silo so te odvedli od doma, vem, vse to vem, moj fant! Rad bi le vedel, kako si si bil prej uredil svoj dom in ali imaš kaj glav živine, njiv, polj in gozdov?«

»Vse to smo imeli. Zdaj pa, ko nimam doma, tudi tega ni! Mati mi je pred leti umrla, očeta in brata so mi ubili tujci, sestro odpeljali, domačijo zažgali. Ostala sta le kup ruševin in opustošeno polje. Takšen je moj dom! Razvalina, sama razvalina!«

»Ubogi fant!« sem pomislil pri sebi.

Nato me je nekako boječe pogledal in ni vedel, ali bi me nekaj vprašal ali ne. Končno se je obrnil čisto k meni in me vprašujoče pogled:

»Zakaj, tovariš, se toliko zanimaš za moj dom?«

Nasmešek se mi je priigrjal na usta.

»Zvedeti sem hotel, kaj bi napravil, če bi ti povedali, da pojdeš domov. Veš, jaz grem domov!«

Sonce se je že nagnilo čez svod in za gorami je rdelo kakor zlato oranžni škrlat, na katerega posije posebna luč.

»Domov?« ...

Jecljaje je zategnil svoj glas in v očeh mu je sijal škrlatni odblesk:

»Lahko si srečen! Spet boš med svojimi. Lahko si srečen...«

Nisem več čakal njegovih nadaljnjih besed. Poslovil sem se z grenkobo v srcu in odšel.

Ko bi mi bil videl v dušo!

Stopil sem k prijatelju in se ustavil za trenutek pri njem. Sedel je na vlažnih tleh in s komolci oprt ob svoja kolena si je podpiral glavo. Bil je moj dober znanec, še iz prvih dni najinega pregnanstva.

»Oprosti, prijatelj, da te nadlegujem!« sem ga pozdravil, ko sem se mu približal. Dvignil je glavo in me zvedavo pogledal. »Domov bom šel! So me že klicali!«

»Domov?!« je presenečen vzkliknil in vprašal hkrati: »In ti to poveš, kakor da to ni nič posebnega! Ali se sploh zavedaš, kaj se pravi oditi iz tega pekla? Če bi meni sporočili kaj takega, bi od veselja skakal do neba, čeprav me še tako daje revmatizem!«

Sedaj sem zraven njega na tla. Bilo me je nekoliko sram, pa sem ga vendarle vprašal, naj mi pove, kaj je dom.

»Dom?« me je začudeno pogledal in še bolj potisnil kolena podse. »Doma imam mater, ki me željno pričakuje. Sama je, le kanarček v kuhinji ji prepeva, kar sem ga naučil. Zdaj poje, da sem še zdrav in da se bom kmalu vrnil. Poglej,« dal mi je pismo, »prav danes sem prejel materino pismo. Beri, kaj mi piše. Da me vsak dan pričakuje in da jo kanarček tolaži, da bom kmalu prišel domov!«

Prebral sem pismo, Mehke, čeprav okorne črke, ki jih je pisala drhteča materina roka, so dihale neizmerno ljubezen in iz besed sta žareli domačnosti in toplina. Vonj domačega ognjišča je še puhtel iz pisma in tako prijetno je bilo čutiti topel dih materinih ust, ki ga je bila dahnila vanj, preden ga je zalepila.

Ne vem, kaj bi v tem trenutku dal za eno samo takšno napisano besedo, za eno samo črko, ki bi jo bila napisala moja mati, ki že zdavnaj spi...

»Žalosten si, moj prijatelj!« me je potrepil po rami, ko sem mu bil vrnil pismo. »Zakaj nisi vesel, prijatelj? Vesel novice, zaradi katere bi jaz ponorel?«

»Nimam doma!«

Pomolčala sva za trenutek. Z obraza sem mu videl, da mu bom še

kaj povedal, zato sem nadaljeval:

»Nimam matere, da bi me vsako noč in vsak dan čakala, niti ne kanarčka, ki bi v kuhinji prepeval in jo tolažil, da se bo sin kmalu vrnil. Brezdomec sem, nikogar ni doma, ki bi me čakal z radostnim obrazom in z vriskajočo dušo! Le domovina je moj prostrani dom! Zdaj so mi jo vzeli in opustošili še njo!«

Podprl sem si glavo in pomolčal. Bilo mi je čudno v njej, na nič nisem mogel več misliti. Pa mi je položil prijatelj roko na hrbet, da sem nehote dvignil glavo.

»Ne bodi žalosten! Saj imaš dekleta, ali ne?« je vprašal hitro in se delal na moč veselega.

»Da, dekleta imam! Ves čas, kar sem tu, je skrbela zame, kakor da bi mi bila mati!«

»Ti si zdaj na vrsti, da si ustvarita nov dom in potem ne boš več sam!«

»Nov dom?... Kje?... In domovina?«

»Ne skrbi! Delaj in zgradi si dom. Novi domovi bodo zgradili novo domovino!«

»Hvala prijatelj! Potolažil si me. Tvojo tolažbo bom vzel za popotnico s seboj! Poslušal te bom in tudi ti se kmalu vrni zdrav na svoj dom!«

Krepko sva si stisnila roki.

»Ne pozabi pozdraviti mojega doma!«

»Ne bom, ne skrbi! Pozdravil bom tvojo mater in kanarčka!«

Laže mi je bilo pri srcu. Stopil sem v šotor in se pripravil za odhod.

Prijatelj se je spet uprl s komolci ob kolena, si podprl glavo in se spet predal mislim na svoj dom: na mater in kanarčka...

Talci

1942–43

TRAGEDIJA V PETIH STOPNJEVANJIH

DRAMATIS PERSONAE:

MIHAEL Strojan – absolvirani visokošolec
KOGOJ – visokošolec
MILAN – študent
TOMAŽIN – kmet
JERNEJC – kmet
TAVČAR – posestnik
TRŠAN – uradnik
SIGULIN – bivši mornar
KURET – gimnazijski profesor
HERBERT – arhitekt inženir
ZAKRAJŠKOVA – notarjeva žena
BARA – študentki
MARICA – študentki
TRUDA Grozdova – prodajalka
KORENOVA – poštarica
KOMANDANT baron Ruggiero
PRIBOČNIK
MAREŠALO Cenci
VOJAKI

IVAN MRAK

PRVO STOPNJEVANJE

Pred obednico v Cukrarni. – Jernejc se neučakano prestopa in pogleduje proti vhodu.

TOMAŽIN: *(vstopi)* Pasja vročina ...
 JERNEJC: Si opravil?
 TOMAŽIN: »Poročevalce« sem porazdelil.
 JERNEJC: Si kaj prida poizvedel?
 TOMAŽIN: Veš, tale Kogoj mi ni nič kaj všeč.
 JERNEJC: Kdo?
 TOMAŽIN: Tisti, novi. Že tri dni hodi to žlobodro žret ...
 JERNEJC: Ni videti, da je je potreben.
 TOMAŽIN: Pa kako nas v oči ubira. Čè ta ni vohljač.
 JERNEJC: Vsi, kar nas je, smo izgnanci. Nihče ne ve, od kod ta potep.
 TOMAŽIN: No...? Pst, nekdo gre ...
 JERNEJC: Viž ga, ni »Slovenec« svoj čas natiskal, da sem odličen katoliški mož?
 TOMAŽIN: O, tudi o Hitlerju je rožic nasadil, pa o Lahih ...
 KORENOVA: *(vstopi)* Uf, tako sem se usapila.
 JERNEJC: Lej jo ...
 KORENOVA: Nekak Lahon me je sledil. Jaz pa, ko da ni nič, z otroškim vozičkom pred seboj ...
 JERNEJC: Pa si ga?
 KORENOVA: Še sanjalo se mu ni, da se z revolverji pogovarjam.
 TAVČAR: *(vstopi)* Si bomo spet s postajanjem tešili lakoto?
 KORENOVA: Tako znani se mi zdite, gospod?
 TAVČAR: Gospod? Kakšen? Strgan, zamazan, ušiv.
 JERNEJC: Svet je res malo prida ...
 TAVČAR: Ime, ga še imam? Še človeški obraz? Vse nas bo vzel hudič!
 KORENOVA: Takole se pa res ne smemo zavreči.
 TAVČAR: Še se pazite, negujete, eh, naveličali se boste, naveličali ...
 KORENOVA: Pa recite, da ni res. Gospod Tavčar ste, iz Brežic. Kaj se me res ne spominjate? Korenova, poštarca.
 TAVČAR: Spomini? Nemci so me pognali ko psa. Sin ubit. Žena ob pamet. Semle hodim odpadke natepavat.
 KORENOVA: Vaš Gustelj – mrtev? Gospa ...?
 TAVČAR: Tako je.
(Kogoj vstopi, za njim Zakrajškova.)
 TAVČAR: Eh, postrele naj nas ...
 ZAKRAJŠKOVA: Ste poznali notarja v Laškem? Moj mož. Kar smo si pritrudili, so nam gestapovci raznesli. In marš!
 JERNEJC: Ko da bi mene ne obrali za vse, kar sem imel ...
(Sigulin vstopi.)

- TAVČAR: Vse žive dni sem se trudil in ubijal... Zakaj?
- SIGULIN: Kaj bi! Prenekaj morja sem prebrodil, marsikaj videl... Vse dotlej, da sem se slane vode naveličal. Na kopnem sem pljunil v roke ter se dela poprijel. Ker nisem fašistično pozdravljaj, so me napodili. Pa kako nemilo so me pretepli, toliko, da še ganem.
- KORENOVA: Seve, nagnali so vas...
- SIGULIN: Kje vse sem se ponujal. Pa so me že osvinjali, povsod...
- ZAKRAJŠKOVA: Da, da, tako zdrobljiva je človeška sreča...
- JERNEJC: Kaj bi jamrali. Bodi kakorkoli, rokave je treba zavihati...
- TAVČAR: Ni bolje, križem rok sedeti?
- JERNEJC: O, dandanes ni, da bi človek postopal. Vsakteri mora svoje doprinesiti.
- TOMAŽIN: *(Jernejcu)* Ga ne vidiš, kako te onga z očmi prebada?
- JERNEJC: *(s kretnjo proti Kogoju)* Moram dognati, kakšne sorte je ta tič.
- TAVČAR: Kakšnega dela naj se polotim? Če sem s Švabom navzkriž, menda ne bom Lahu rok lizal?
- JERNEJC: Si slep, si gluha? O delu govorim, ki ni, da bi ga na veliki zvon obešal. *(V smeri proti Kogoju.)* Sem kaj proti postavi in oblastem žugnil?
- ZAKRAJŠKOVA: Kdo pa dandanašnji, kar je poštenih ljudi, Bogu čas krađe. Tako na priliko sem včera...
- JERNEJC: Kako?
- ZAKRAJŠKOVA: Pet parov nogavic sem podpletla...
- JERNEJC: Sem si mislil.
- SIGULIN: Čeravno se komajda prekladam... *(Milan vstopi. Kogoj ga na mah odvede v stran.)*
- TOMAŽIN: Si videl?
- JERNEJC: Fanta poznam. Naš je.
- KOGOJ: Tu imaš prepustnico.
- MILAN: Kdaj smem oditi?
- KOGOJ: Pojutrišnjem.
- TAVČAR: Vsi čakate. Česa vendar?
- ZAKRAJŠKOVA: O, ti ljubi moj Bog! Pa ne menite, da bo do sodnega dne ta pekel? Boste videli, na jesen bo vkraj.
- TAVČAR: Na jesen?
- KOGOJ: Skrij.
- MILAN: Natanko takšna, kot bi mi jo dal kvesturin.
- KORENOVA: Lani so tudi govorili, na jesen. Ko še na zimo ni bilo nič, pa vsi v en glas: na pomlad. Ne verjamem, ne zdržim več! *(Plane v jok.)*
- JERNEJC: No..., no...
- KORENOVA: Živci so to... včasih mi je kar umreti...
- ZAKRAJŠKOVA: Boste videli, na jesen bo konec.
- KOGOJ: Pri Šiški boš šel čez blok.
- MILAN: Da, da...
- KOGOJ: Za veliko znamenje pred Dravljami veš?
- MILAN: Poprašal bom.
- KOGOJ: Po poti, levo od znamenja, do kmeta Hostarja...
- MILAN: Hostar...
- (Tomažin je prišel do njiju ter se skloni pobirati ravnokar odvrženi čik.)*
- TOMAŽIN: Pa naj ne zamerijo, gospod.
- KOGOJ: S kajenjem je križ. *(Mu ponudi.)* Kar vzemite...

TOMAŽIN: *(si vzame cigareto iz doze)* O, to pa to...

TAVČAR: Vsi vprek ugiblujete: Konec. Kaj potem?

ZAKRAJŠKOVA: Te ljudomorne vojne bo ven. In mir? O, ti moj ljubi Bog! Tako lepo bo, da ni moč povedati ne popisati...

TAVČAR: Figa bo. Bodo ljudje boljši, prizanesljivejši, bolj usmiljeni?

KORENOVA: Gospod, takihle pa ne razdirati. Če vas ne bi že poprej poznala... Govorite kot petokolonaš, ne kot poštenjak.

TAVČAR: O, Hitler mi jih je zvrhano za lon po grbi nasekal...

KORENOVA: Oprostite... Če ne bi verjela, da bo od temeljev do vrha ves svet predručen... Kaj bi, resda ne vem...

TAVČAR: Tistega bi rad poznal, ki bo človeka presukal.

JERNEJC: Oči odpri, pa ušes si ne zatiskaj.

TAVČAR: O, mene je svet dodobra izučil. Vidite, ljudje: kot je blo, tako bo.

KOGOJ: Poiščeš ga z geslom: »Pripravljen sem.« Na noč te bo pospremil do najbližje partizanske postojanke.

TOMAŽIN: *(Jernejcu)* Da ne bi fanta v nesrečo pognal. Viš, kakšne čike meče proč. Pa še cigareto mi je ponudil. Da bi ga vrag!

MILAN: *(Vrata v obednico odpro. Ljudje se gnetejo drug za drugim.)* Med partizani bom, pojutrišnjem! Vse moje znanke so že odvekle v Italijo. Marsikateri si je celo želele, češ, bom vsaj do konca vojne na varnem.

KOGOJ: Tudi takšne poznam.

MILAN: Res, tega bi ne mogel strpeti. Od žalosti in sramu bi se zgrizel. Drugi se bijejo, a jaz...

MILAN: *(Tršan in Marica vstopita.)* Tako srečen sem.

TRŠAN: *(Odide s Kogojem v obednico.)* Samo hipec. Pomislite, službo imam, z jutrišnjim dnem. Za bolno mater, ki jo imam na skrbeh, se bom poslej vse drugače pobrigal. Marsikaj ji bom lahko kupil.

MARICA: Razumem...

TRŠAN: Nekaj vam ni po volji? Govorite vendar.

MARICA: Tako od srca rada sem se pomenkovala z vami, s kom se bom poslej?

TRŠAN: Pa ne menite, da bom dopustil, da stradate še naprej...

MARICA: Oprostite...

TRŠAN: Vas so Nemci izgnali, ker se niste hoteli vpisati v Heimatbund. Očeta in mater vam peste bogve kod. Jaz sem z materjo zadnjo minuto iz Loke popihal... Kaj je treba tu še ugibati?

MARICA: *(Bara vstopi.)*

TRŠAN: *(odhaja)* Ne, ne...

MARICA: Morate, skregana sva sicer. *(Odideta.)*

KOGOJ: *(Bara gre k vhodu v obednico, da znamenje, si prižge cigareto ter se neučakano sprehodi.)*

BARA: *(vstopi)* Vsi so se ozrli za meno. Domenjena sva, da najinega poznanstva ne sme nihče opaziti.

KOGOJ: Smo že obkoljeni, tovariši.

BARA: Lah?

KOGOJ: Zato sem prišla.

BARA: Če si vedela vnaprej?

KOGOJ: Radi tebe, radi vas vseh.

BARA: Odvečna žrtev.

KOGOJ: Meniš? Izsledili so vas. Potrebujejo talcev.

KOGOJ: Je točno?
 BARA: Organizacija je obveščena.
 KOGOJ: Kaj meniš napraviti?
 BARA: Spotoma v kasarno bo skušal eden izmed zajetih pobegniti.
 KOGOJ: Sam poizkusim.
 BARA: Ne smeš. Če se izjalovi, si neobhodno potreben za drugi poizkus. Ti še objasnim.
 KOGOJ: Veš, ne zaupajo mi. Za nekakšnega ogleduha sem razglašen.
 KOGOJ: Za nekakšnega ogleduha sem razglašen.
 BARA: To še ni najhuje.
 KOGOJ: Malo poprej, toliko da niso planili po meni.
 BARA: A naš načrt?
 KOGOJ: Z enim od njih sem zaupen. Pošten, zanesljiv, molčeč fant...
 (Ga pokliče.) Milan!
 (Milan vstopi.)
 KOGOJ: Skozi okno poglej.
 MILAN: Zastrženi?
 KOGOJ: V kasarno nas kanijo odgnati. Kot talce.
 BARA: Grob je že izkopan.
 MILAN: Namenil sem se v boju umreti, zdaj naj se pustim kot ovca zaklati?
 KOGOJ: Morda ne bo treba, če tvegaš pobeg.
 MILAN: Torej bom vendarle partizan?
 BARA: Na ovinku, pred nedograjeno zapornico boš iz vrste skočil...
 KOGOJ: Če vojaki ne bodo streljali za teboj, se posreči nam vsem.
 BARA: Naši v zasedi bodo poskrbeli za naprej.
 MILAN: Jutri naj bi vseh teh ne bilo več? Mater, očeta so mi Nemci odgnali v Šlezijo. Brat ubit, sestra bogvekod, dom razdejan. Ni ga, ki bi za mano žaloval, me pogrešal... Napravil bom.
 KOGOJ: Napravil boš, vem. Da o talstvu ne črhneš, sicer se jih loti brezup. Lahi se že komandirajo na vdor. (Milan odide.)
 BARA: Tak fant...
 KOGOJ: Čedalje manj mi je ta načrt všeč.
 BARA: Vseh pet vojakov je z nami povezanih. Prostakov se ne bo nihče niti ganil. Nevaren nam je samo vodič. Če bo kak fašist...
 KOGOJ: Je Milan izgubljen.
 BARA: Kaj hočeš, tovariš. Mar niso naši določili pred zapornico prvi poizkus? Če se mu odrečemo, na drugega ni upati...
 (Dva vojaka z brzostrelkami v pripravljenosti, za njima marešalo Cenci.)
 BARA: Brž k ostalim.
 TRŠAN: (pride iz obednice ter trči v Kogoja) Oprostite, nisem opazil, materi nesem...
 (Bara in Kogoj sta odšla v obednico.)
 (zakrči Tršanu pot) Nihče ne sme ven!
 MAREŠALO: Kosilo za mater. Bolna je. Ne more se niti premakniti.
 TRŠAN: Jalov izgovor!
 MAREŠALO: Pustite me!
 TRŠAN: Ti se puntaš? Slovenski pes!
 MAREŠALO: Toda mati?
 TRŠAN: Pogine naj!
 MAREŠALO: Poslušajte, razumite vendar...
 TRŠAN: Avanti!

DRUGO STOPNJEVANJE

Miza s stoli ob vhodu hišice, v bližini Cukrarne.

KURET: Tri lire na uro, kot sem rekel.
 TRUDA: Otroka imam, nanj ne pomisliš?
 KURET: Sem jaz kriv?
 TRUDA: Ni tvoj?
 KURET: Ženo imam, z njo pamžev na preostanek. Pa bi še za pankrte garal...
 TRUDA: Kaj vse si mi obljubil...
 KURET: Ti nisem hrane v Cukrarni preskrbel?
 TRUDA: Prava reč.
 KURET: Ko da te nisem pri svojem učnem tečaju zaposlil?
 TRUDA: Samo trepečem, kdaj pridejo tvoje sleparije na dan.
 HERBERT: *(pride mimo)* Servus, Franc!
 KURET: Izvoliš? Premoreš kaj otrok? Priprava za sprejemni in popravljalni izpit. Tromesečni tečaj. Ukovina po denarjih. Izkaži se, petičnik.
 HERBERT: Gospodična...?
 KURET: Truda Grozdova. Naša učna moč. *(Trudi)* Lahko greš.
 TRUDA: Zbogom. *(Odhaja.)*
 HERBERT: Klanjam se. *(Gledajoč za njo, ki je že odšla.)* Profesorica? Kot prodajalke v neki špeceriji se je spominjam...
 KURET: Meniš, da ne zna seštevati in odštevati?
 HERBERT: Če ti pridejo na sled?
 KURET: Kdo? Taljani? Čim bolj svinjaš, tem bolj si jim všeč.
 HERBERT: Toda...
 KURET: Razmere treba uvaževati, izkoristiti, vnovčiti. Še zmerom sem pravo pogodil. Pa ti?
 HERBERT: Tale park preurejam.
 KURET: Kakopak, ti se zlahka nad mano zmrduješ... Herbertov...
 HERBERT: No, no...
 KURET: Naročila ti lete na kup. Vse grobo, umazano delo je zate tvoj stari opravil.
(Mihael pride od strani.)
 HERBERT: Kam, Mihael?
 MIHAEL: V Šentpetrsko kasarno.
 HERBERT: Je kdo tvojih priprt?
 MIHAEL: Prijatelj Hlebš. Ponoči so ga odvedli, zakaj?
 KURET: Hlebš?
 MIHAEL: Ga poznate?
 KURET: Njega? Kako ste se osmešili, sem se spomnil.
 MIHAEL: Jaz?
 KURET: Mu niste odstopili mesta, ki je bilo namenjeno vam?
 MIHAEL: Potrebnejši je bil.
 KURET: S takšno črvido logiko se do profesure ne bo nihče dokopal.
 MIHAEL: Vsak dan sem sit.
 KURET: Potrebnejših je zmerom na pretek.
 MIHAEL: Zase ne priznam nikakršnih predprav.
 KURET: Če bi imel takšno veljavno živino za očeta jaz!
 MIHAEL: Izjema nisem, nočem biti.

- KURET: Se hočete na glavo, na nos, bodočim časom prilagoditi?
- MIHAEL: Kako menite?
- KURET: Mene si oglejte. Socialno čutim, mislim in govorim. Pri tem trezno ukrepam. Vsi vedo, da se z levico spogledujem. Verjemite, oškodovan ne bom.
- MIHAEL: Po pravici povedano, ne razumem.
- KURET: Denimo na priliko moj učni tečaj. Nezaposlene profesorje izgnance sem najel. Tlačanijo mi za vsak denar.
- MIHAEL: Je to lepo?
- KURET: Ko bom imel soldov na pretek, cerkus razpustim. Staršem sporočim, da mi je Lah profesorje pozaprl, razgnal...
- MIHAEL: Kako morete?
- KURET: Nikogar mi ne bo treba plačevati, nikomur vračati.
- MIHAEL: Prenehajte, prosim, tako čuden dan...
- KURET: Pasja vročina...
- MIHAEL: V meni ste dvignili stud...
- KURET: Pa ne menite, da se bo kdo drznil v zadevščino dregniti...
- MIHAEL: Ves ta človeški dirindaj je tako brezsmiseln...
- KURET: Čim večja zmešnjava, vse lažje dihaš.
- MIHAEL: Glejta, koliko so jih zajeli v Cukrarni... (*Gleda po cesti.*)
- KURET: Premehki ste za ta čas.
- MIHAEL: Ko čredo ovac. Kam?
- HERBERT: Na delo vendar. Takšnele ustanove so zgolj potuha delomrznežem in postopačem.
- MIHAEL: Koliko je ta čas med nami beguncev, izgnancev...
- KURET: Če hočeš dandanes obstati, moraš biti trd. O vsesplošni bedi čakajo, jaz se redim.
- HERBERT: Kdaj sem se že namenil proč. Jutri odpotujem.
- MIHAEL: Hočeš po vsej priliki pred samim seboj, svojo usodo pobegniti?
- HERBERT: Si ti čudak!
- MIHAEL: Onile tam, ki jih ženo, mi trije, Slovenci smo... Brž ko si rojen, si že zvezan, določen. Ko muha si v pajčevino ujet.
- HERBERT: Še jutri se odpravim v Zagreb.
- MIHAEL: Čim bolj se izkopavaš, še vse bolj se zapletaš...
- HERBERT: Vse imam v redu...
- KURET: Tudi Truda je med cukrarniško gospodo. Odkrižal se je bom, ne da bi s prstom mignil.
- MIHAEL: Vidite, fanta tam? Iz vrste je skočil! Beži proti nam!
- GLAS MAREŠALA: Ferma!
- MIHAEL: Revolver je nameril!
- (*Milan priteče od strani. Strel. Zagradi se za srčno stran. Omahne.*)
- KURET: Glej, da se ne premakneš.
- MIHAEL: Naš človek...
- KURET: Če se ganete, postrele vse nas. Svojo kožo kar nosite na prodaj, toda tu sva še dva...
- MIHAEL: Pustite me!
- TAVČAR: (*pridrvi od strani*) Mene naj bi počil, lump!
- BARA: (*pohiti k Milanu*) Vsi smo si blizu, tako blizu kot še nikdar... (*Milan omahne mrtev.*)
- ZAKRAJŠKOVA: Zločinci... Ubit!
- GLASOVI: Bežimo! Bežimo!
- KOGOJEV GLAS: Ljudje, ste ob pamet? Mir!
- (*Mihael se iztrga Kuretu ter pohiti k Milanovemu truplu.*)

GLAS MAREŠALA: Kdor bo mrđnil, bo ustreljen? V vrsto, drhal! Naprej!

KURET: Nas je v oči ubral...

MAREŠALO: (*Nastopi. Sune s puškinim kopitom Tavčarja.*) Da se mi pri priči pobereš!

KURET: Zdaj, zdaj bo po nas...

MAREŠALO: (*Bari*) Ste sestra? Zaročenka? Carta d'identita! (*Bara zlagoma vstane ter mu jo izroči.*)

MAREŠALO: Kakopak, študentka, komunistka. Ko ste meni nič, tebi nič planili iz vrste, bi vas zlahka upihnil.

BARA: Vi imate zmerom prav.

MAREŠALO: Tako je. Fašistična pravica. (*Vojaku*) Odpelji jo. (*Vojak z Baro odide.*) (*Vojakom*) Ste prišli sem zijala past? (*Sune Milanovo truplo.*) Mrhovino je treba odnesti! (*Vojaka odneseta Milanovo truplo.*)

KURET: Kako škili po nas...

HERBERT: Mene se ne bo nihče pritaknil.

MAREŠALO: Nič tajiti! Vse sem opazil. Zarotniški dogovor. (*Proti Mihaelu*) Tale tu vas je s svojo vremo razkrinkal. Roke kvišku! (*Jih pretresuje z revolverjem v roki.*)

HERBERT: Slučajni sestanek. Tale nasad preurejam.

MAREŠALO: Partizanski dogovor. Vse vas je treba pobiti.

HERBERT: Tu je moja posetnica ter petsto lir. Lahko se mahoma prepričate, kdo sem. Telefonirajte na Visoki Komisarijat.

MAREŠALO: Se nas ne tiče, smo vojaška oblast. Ker ste ponižni, bom ekselenci komandantu telefoniral. (*Vojaku*) Z glavo si zanje odgovoren. (*Odide.*)

MIHAEL: Ga nisi videl umreti?

KURET: Ne vem, zakaj se vsajate, gospod?

MIHAEL: Kako se je poslednjič vzpel in se nasmehnil... In ti se z njegovim morilcem botaš?

HERBERT: Sem jaz kriv, če je bil fant bedak?

MIHAEL: Dobrikaš se mu, ga podkupuješ...

KURET: Kdo vas je prosil, da ste šli k mrliču zijala prodajat?

MIHAEL: Vse te mesece, odkar uprizarjajo Lahi lov na naše ljudi, jih gonijo v taborišče, postavljajo ob zid, me je čedalje bolj sram...

HERBERT: Menda se ne bom z vsakršno barabo istovetil?

MIHAEL: Ceste in kavarne so se izpraznile, med redkimi preostalimi smo mi trije. – Zakaj? Smo boljši, vrednejši?

HERBERT: Brž ko se marešalo vrne, nas izpusti.

MIHAEL: A vsi ostali?

HERBERT: Vsak se zase pobrigaj. Kadarkoli so me pri blokadi zajeli, sem se odkupil.

MIHAEL: Tistile pred nami se ne morejo odkupiti.

HERBERT: Nikoli se nisem vtikal v zadeve tujih ljudi, nikdar nikogar klical na pomagaj...

MIHAEL: A tisoči odgnanih, mučenih in pomorjenih...?

HERBERT: Sicer pa sem tukajšnjega cirkusa do grla sit.

MIHAEL: Pa ne meniš, da se boš svoji usodi, namembi celote umaknil?

HERBERT: Brž ko doženo, čigav si, tudi tebe ne bo nihče zadrževal. (*Marešalo se vrne.*)

HERBERT: Je v redu?

MAREŠALO: Ostanite.

HERBERT: Hvala vam za uslugo in trud.

MAREŠALO: Domenjeni ste bili z ustrelenim.
 HERBERT: Mar niste telefonirali?
 MAREŠALO: Predrznež! Mar menite, da mi klonimo pred denarjem? Avanti!
 HERBERT: Toda...
 MAREŠALO: Slovenci ste zahrbtnježi, potuhnjenci, svojat! Avanti! Avanti!
 KURET: Profesor sem...
 HERBERT: Poslušajte vendar...
 MAREŠALO: Via! Via!

TRETJE STOPNJEVANJE

Kasarna. Slišijo se množični koraki po stopnicah. Vstopi marešalo z dvema vojakoma, za njimi ljudje iz Cukrarne.

MAREŠALO: Kam z vami, bo takoj odločil komandant, ekscelenca baron Ruggiero – (*Odide.*)
 TRŠAN: Kaj si bo mislila mati?
 MARICA: Slabo mi je...
 TRŠAN: Kar name se naslonite. Jutri bo bolje. Samo pomislite, služba. Morejo mi tako ali tako nič. Za politiko se svoj živ dan nisem menil.
 KOGOJ: Drugi so še tu. Človek ne živi sam.
 TRŠAN: Se je kdo kdaj zame zbrigal?
 ZAKRAJŠKOVA: Prestrašiti nas kanijo, kaj sicer? Čez uro, dve: pa marš.
 TAVČAR: Saj nismo otroci...
 ZAKRAJŠKOVA: Je spodobno takole ljudi mučiti?
 TOMAŽIN: Kdaj se je še presitež vprašal, ko je vrgel revežu obglodano kost, če je to po pravici, da je on do grla naphan, a ti od gladu v pest piskaš?
 KURET: Plaše da nas? Menite, da ne bo hujšega? Opraviti imam. Ne utegnem tjavendan tule postajati...
 TRUDA: Francelj, govori, kaj bo z nami?
 KURET: Kaj neki?...
 ZAKRAJŠKOVA: Tistega revčka je pa le ustrelil ta laška zverina. Tako prikupen, mil otrok...
 TOMAŽIN: E, fant se je s pametjo sporekel.
 KOGOJ: Na nas je mislil. Za vse nas se je žrtvoval.
 TOMAŽIN: Kot kdo hoče naj obrne, topoumno je ravnal.
 JERNEJC: Treba bi bilo dognati, kdo mu je svetoval. Življenja se ne izpostavlja kar tja v tri dni.
 BARA: On ga je tvegala.
 KORENOVA: Otrok, ko bi premislil...
 JERNEJC: Le kdo ga je pretental?
 KURET: Velika reč, izmotati se je hotel.
 KOGOJ: Kaj hoče, je natanko vedel. Ko ste videli, da se on upa, ste se drznili vsi na mah.
 SIGULIN: Tako je, tovariš.
 KOGOJ: Če ne bi fašist streljal, vojakov se ne bi nihče niti ganil. Do semle ne bi prignali nikogar. Fant se je tega zavedal, zato je poizkusil. Za nas vse umrl. Partizan je bil.
 TRŠAN: Kakšen hasek, če nas kanijo tako ali tako izpustiti?
 KOGOJ: Kdo je rekel?

MIHAEL: Če se človek zave, da so med nami takšni ljudje, se mu zahoče živeti...!

KURET: Kaj vse ne ugame takšno fante. Pozneje ga mine.

MIHAEL: Se spametuje?

KURET: Bi se mu vi drznili slediti? Ne bi. Vem, lepo se poslušaj, prebira o takšnem, vendar...

KOGOJ: Priča ste bili, ravnokar...

KURET: Čemu? Vašim razlagam.

KOGOJ: Pred nami vsemi je fant izdihnil.

KURET: Pedagog sem, življenje poznam. Ostro ločim med stvarnim in namišljenim.

ZAKRAJŠKOVA: Ugibajte, kar in kot se vam zdi, fant je bil, da malo takšnih.

HERBERT: *(Mihaelu)* Tvoj oče bo brezdvomno posređoval. Brž ko te izpuste, glej, da moje obvestiš.

MIHAEL: Če ne osvobode nas vseh, se od tod ne ganem.

HERBERT: Noriš!

JERNEJC: *(Tomažinu s kretnjo proti Kogoju)* Pa pridi temu tiču na krej. Z vsemi žavbami je namazan.

TOMAŽIN: Če ta ni izzivač!

JERNEJC: Ugani ga, če moreš. Skorajda bi mu človek zaupal.

TOMAŽIN: Nikari no...

JERNEJC: Ko pa je tako zares in po pravici vse izrekel.

TOMAŽIN: Še ostale bi veljalo posvariti. Jaz ga iz oči ne izpustim.

BARA: *(Kogoju)* Tako mi je žal za tovarišem. Slišal si jih, kako govore o njem...

(Komandant vstopi, za njim marešalo. Vojak uravna strojnico proti njim.)

KOMANDANT: Kaj z orožjem? Ste jih preiskali? – Tako... tako... In ta zarotniška svojat je kanila pobegniti? Naši oblasti se ustavljati? Drhal! Z zahrbtnostjo nam vrača našo dobrotljivost.

GLASOVI: Spustite nas!

KOMANDANT: Preden se poslovimo, bi se kazalo pomeniti... Ekscelenca Visoki Komisar Emilio Grazioli vam je znan?

JERNEJC: O, ta pa ta!

KOMANDANT: Tudi komandant Enajstega armadnega zbora, ekscelenca Mario Robotti je bil na gotovih oznanilih podpisan.

ZAKRAJŠKOVA: Jezes, ljudje, ste slišali? – Vendar, izidi se božja volja.

KOMANDANT: Se vam jasni...? V imenu teh visokih hierarhov naznanjam... *(Izroči list marešalu.)* Beri jim.

MAREŠALO: ...da so v noči 14. tekočega meseca v kraju Šent-Vid pri Stični vdrli v stanovanje nekega Italijanom prijaznega Slovenca komunisti, ga umorili s tremi vbodi ter odvlekli njegova sinova neznano kam...

TOMAŽIN: Denuncijant, pošte je prenašal, naše ljudi ovajal!

KOMANDANT: Tako, tako, le z besedo na dan! *(Marešalu)* Nadaljuj!

MAREŠALO: *(bere)* Dan zatem so umorili komunisti v Ljubljani sredi mesta v opoldanskih urah s streli iz samokresa nemškega državljana Krausa in njegovo ženo, odlična člana nemške tajne policije. Gestapovec!

JERNEJC: Kdo mi je edinca ubil! Kdo ženo pohabil! Kdo mi hišo razdejal, me posestva oropal! Kdo me nagega v svet pognal!

TAVČAR: Gestapo, prekleti gestapo!

KOMANDANT: Zločinu pritrjuješ? Proti od Boga dani oblasti ruješ? Če biže

tako ali tako ne bil smrti zapisan, s to izjavo bi svoje življenje zaigral.

TAVČAR: Pa ne meniš, da me boš še cviliti naučil? Sem že otrdel, vse preveč prestal.

KOMANDANT: *(marešalu)* Končaj!

MAREŠALO: Štirinajst oseb, danes večji del v tako zvani Cukrarni zajetih, terorizma in komunizma osumljenih...

TAVČAR: Zmerom sem bil proti boljševikom!

HERBERT: Smešno, jaz terorist!

KURET: Vdan državljan...

ZAKRAJŠKOVA: Izpustite nas!

KOMANDANT: Boste že še okusili našo pest. *(Marešalu)* Dokončaj?

MAREŠALO: ...ker vse do danes nismo odkrili povzročiteljev navedenih zločinov, odrejšmo za jutri ob štirih zjutraj ustrelitev imenovanih štirinajstih oseb.

MARICA: *(zajoče)* Marjan, si slišal?

JERNEJC: Kako vam vse zapleto ti Lahoni, da ni ne na vile ne na grablje.

TOMAŽIN: Če tu nima vrag krempljev vmes!

TRŠAN: Bolno mater imam na skrbeh!

ZAKRAJŠKOVA: Moj ubogi mož!

JERNEJC: Kaj bi vokal, en pot se moraš stegniti.

TAVČAR: Ko začaran je svet, bodisi tu, bodisi tam...

HERBERT: Nam trem, da bi ne dal oditi?

KOMANDANT: Sit sem vaših predsmrtnih popadkov.

KORENOVA: *(krčevito zajoče)* Če bi me že pri delu zajeli, ne pa takole, za prazen nič...

KOMANDANT: Kdo je kavalir, če ne Italijan? Izberite si kogarkoli, naj mu vsak vroči svoj poslednji vzdih. Zaupnika bom sprejel in poslušal. Tu ne dovolim postajati. Spred oči!

HERBERT: Nisem begunec, ne pritepenec! Pošten državljan...

KURET: Ugleden meščan, gimnazijski profesor...

HERBERT: Moj oče advokat in milijonar.

KOMANDANT: Gospod Herbert, če se ne motim?

HERBERT: Arhitekt inženir Herbert.

TOMAŽIN: E, vsak pragraf ima skrivna durca.

TAVČAR: Da, da, denarju gre s pota celo smrt...

KOMANDANT: *(Herbertu)* Ostanite, gospod. Ostali ven!

MAREŠALO: Drhal naprej! *(Odhajajo.)*

TRUDA: Francelj, kaj bo z nama?

KURET: Vsak sam nase glej.

TOMAŽIN: *(s kretnjo proti Kogoju, ki odhaja)* Niti z očesom ni trenil. Samo tuhta ven na ven. Menda, kako bi najvarneje iškarjotske groše pospravil...

JERNEJC: Rečem vam, pazi naj se tisti, ki nas je nagnal v ta hudičev precep. O, da mu dokažem, ga dobim v pest! *(Odhaja.)*

MAREŠALO: Ven, ven, vsi ven!

(Razen komandanta in Herberta so vsi odšli.)

KOMANDANT: Vi ste torej gospod Herbert... Maloprej ste se trkali po prsih, da ste milijonar. Bi me hoteli podkupiti?

HERBERT: To zastran oznake, češ, da sem komunist.

KOMANDANT: Pomnite: pri nas ni izjem.

HERBERT: Če me za terorista razglasite, ves svet se bo vaši pravici smejal.

KOMANDANT: Odvadili smo jih smeјati se. Smeha ne trpim. Smeј je prepovedan...

HERBERT: Oprostite...

KOMANDANT: Denimo, da ste ubiti...

HERBERT: Toda...?

KOMANDANT: No, le kot primer. Bi vas njihov smeh, njihov ugovor obudil?

HERBERT: Ne utegnem, zares...

KOMANDANT: Mudi se vam? – Izbrano se umemo opravičevati.

HERBERT: Jutri bi moral, jutri odpotujem v Zagreb.

KOMANDANT: K nji?

HERBERT: O kom je govor?

KOMANDANT: O nji.

HERBERT: Vi jo poznate?

KOMANDANT: Želel bi njen naslov.

HERBERT: Ne razumem...

KOMANDANT: Sam jo obiščem.

HERBERT: Čedalje manj sem si na čistem.

KOMANDANT: Vaše poslednje želje, misli ji vročim.

HERBERT: Sanjam?

KOMANDANT: Objokavala vas bova skupaj.

HERBERT: Ž njo?

KOMANDANT: Bi mi jo izvolili orisati?

HERBERT: Ona...?

KOMANDANT: Zares vabljev obraz. Bi ga ne hoteli dopolniti?

HERBERT: Prosim...

KOMANDANT: Četudi molčite, jo poiščem. Našel jo bom.

HERBERT: Poslušam, razmišljam, ugibljam...

KOMANDANT: Vaše poslednje minute ji bom razkril.

HERBERT: Kako naj vaš govor razvozljam?

KOMANDANT: Ne ljubim ugank. Od srca govorim. Verjemite, zavrgla vas bo, četudi boste že razpadajoč mrlič...

HERBERT: Norim?

KOMANDANT: Za vami ji preostane grd, ostuden spomin...

HERBERT: Ko da bi kdajkoli z eno samo besedo, z najtanjšo kretnjo...

KOMANDANT: ...vem, vem. Poučen sem, da vam politike nikoli ni bilo prida mar.

HERBERT: Vidite, vidite!

KOMANDANT: Maloprej so me hoteli prepričati, da ste v zaroto vpleteni. Uradno sem prikimal, sam pri sebi niti za hipec verjel.

HERBERT: Vaša ugotovitev!

KOMANDANT: Zasebno z vami kramljam.

HERBERT: S puntarji se nisem nikoli družil.

KOMANDANT: Vaše ljudstvo se izkazuje, priznam.

HERBERT: Ž njimi me ne veže nič.

KOMANDANT: Niste del njih?

HERBERT: Jaz – svetovljan?

KOMANDANT: Da, da, klonili boste, se ponižali: meščan.

HERBERT: Končajva brez ovinkov. Koliko...

KOMANDANT: ...denar, denar... Prosim, razpravljajva brez žaljivk.

HERBERT: Brez oklevanja bo oče nakazal.

KOMANDANT: Sem kramar? Pomota, gospod. Rimski plemenitaš.

HERBERT: Narekujte. Očetu napišem.

KOMANDANT: Če hočemo, kdo nam bo preprečil vzeti? Zablembo, izvrstna krinka za krađež in rop. V ostalem, saj nisem nemški junker...

HERBERT: Drevi imate denar v rokah.

KOMANDANT: Kakšen parfem?

HERBERT: Recite, koliko?
 KOMANDANT: Kratko in malo – nič.
 HERBERT: Smem potemtakem oditi?
 KOMANDANT: Potrpite. Šest bo komaj.
 HERBERT: Šest...?
 KOMANDANT: Do Gramozne jame vas ukažem z avtomobilom odpeljati.
 HERBERT: Še isti napev?
 KOMANDANT: Od tam do skupnega groba odnesti...
 HERBERT: Moj Bog!
 KOMANDANT: Vam ni všeč, vas moti, ni družba za vas? Razumem...
 HERBERT: Pol sveta sem prepotoval...
 KOMANDANT: Ukazal bom, da vam izkopljejo poseben, samotni grob.
 HERBERT: Gospod, ni še dovolj teh burk?
 KOMANDANT: Dosihdob me še nihče ni obkladal s šaljivcem.
 HERBERT: K onim tam stopite, napasite se na njih!
 KOMANDANT: Ph, ljudska stanovitnost, sam dolgčas. Morda tudi žaljivka nam v obraz, gospodarjem...?
 HERBERT: A jaz...?
 KOMANDANT: Potrebujem vzkrikov človeka slabotnejše volje, tenkočutnejših živcev... Se vas loteva spoznanje? Straža!
 VOJAK: *(vstopi)* Ekselencia!
 KOMANDANT: Ven ž njim!
(Ura prične biti.)
 Stoj!
(Bi je počasi in slovesno.)
 Šesta ura... sedem... osem... devet... deset... enajst... polnoč... od ene do dveh, do treh, do štirih... Konec... Razumete: konec! Ven! Ven!

ČETRTO STOPNJEVANJE

Ječa. – Jernejc, Tavčar, Tomažin, Korenova so skupina zase. Kuret strmi skozi okno, ob njem Truda. Tršan leži, v naročje mu je položila glavo Marica. Zakrajškova glasno vzdihuje. Kogoj in Bara v tistem pomenku. Mihael se nervozno sprehaja. Sigulin si polglasno popeva mornarski napev.

TAVČAR: *(napeto posluša in šteje na glas)* Ena, dve, tri, štiri, pet, šest...
 Koliko še, da bo konec?
 JERNEJC: Preden odkašljamo, si moramo biti na jasnem.
 TOMAŽIN: S tistim, ki nas je v to močvirje zvalil?
 JERNEJC: S kom sicer?
 TRŠAN: Kaj bo z materjo? Ure šteje, minute, mene od nikoder.
 MARICA: Marjan, moj Marjan...
 SIGULIN: Kakšen zlodej me je na kopno zvalil? Mar bi se po morjih pretikal... Zdaj pa, na vsem lepem, vrv za vrat...
 JERNEJC: Snaha, s kopo otrok, leži bolna v polrazpadli baraki v Mostah.
 Sin v hosti, žena bogvekod, jaz...? Ni da bi dosti ugibal.
 TOMAŽIN: Sem ti rekel, da hodi med nas vohunit.
 KORENOVA: Vse te dni sem pazila nanj. Koj mi je bil sumljiv. Jedi, toliko da se je pritaknil.

TOMAŽIN: Ti nisem jaz do pike isto povedal?

TRUDA: Francelj, na smrt se bo treba pripraviti!

KURET: Boš tiho! Kaj krakaš? Misliš, da sem kot vas eden? O meni malo veš. Herbert, ta bo Laha kot nič z milijoni pretental...

TRŠAN: Pa sem mislil, zdaj ji bom zaslužil za zdravila, priboljšek...

ZAKRAJŠKOVA: O, ljubi moj Jezus, tako mlada pa v smrt...? Še meni se milo stri, ki sem stara kost.

TAVČAR: Kaj pa čem? Dosihdob me je dobro še zmerom izgrešilo, hudo redoma doletelo...

KURET: Herbert se vrača, se je že dogovoril.

SIGULIN: Ne izgleda, da je najboljše opravil.

KURET: Kaj stavimo, da bo drevi že doma večerjal. Kajpak, zame bo tudi uredil.

TRUDA: In zame?

ZAKRAJŠKOVA: Saj ni pogan. Za vse nas bo besedo postavil.

GLASOVI: Za vse nas!

KURET: Ste ponoreli? Veseli bodite, če se bom jaz izkopal.

KORENOVA: Tovariš, takole bi pa ne smel.

KURET: Sem jaz zarote koval?

JERNEJC: O, gospodje znajo zase poskrbeti, kaj bo z nami, figo jim mar. *(Herbert vstopi, večji del se jih zgrne okrog njega.)*

KURET: Si opravil? Greš domov?

HERBERT: Pusti me...

KURET: Potemtakem ne bo nič?

SIGULIN: Kaj sem rekel?

MARICA: Marjan, slišiš?

ZAKRAJŠKOVA: Kar v božjo voljo se je treba vdati.

GLASOVI: Nič? Torej nič?

HERBERT: Mihael, ti si zakrivil. Tvoja dolžnost, da se zame pobrigaš.

KURET: Ne le sebe, tudi naju ste s svojim prismojenim obnašanjem pahnili ob zid.

MIHAEL: Uredim naj? Zase, za vaju? Če za vse nas ne morem, raje za nikogar.

HERBERT: Si sploh priseben? Tile so vendar podpihovali punt. Oblast ima dokaze v rokah.

MIHAEL: Sram me je, da sem pred okupatorjem čist.

HERBERT: Za življenje gre...

MIHAEL: Če se izmaknemo, trem neznanim izkopljemo grob. Morda vrednejšim, ki ne drže križem rok...

HERBERT: Ne sanjari, odloči se začas.

JERNEJC: Tistega treba pretipati, ki je fanta v smrt poslal...

SIGULIN: On je lahko umrl. Nekaj nemogočega si je v glavo vtepel... toda vedel je, zakaj mu je poginiti? A mi, zvezanih rok...

TOMAŽIN: Ljudje, kdo pa je pravzaprav naše nesreče kriv?

HERBERT: Ni treba dosti spraševati in ugibati! Saj ste slišali razglas. Raje vprašajte, kdo je Praprotnika ubil? Sami podpirate in zagovarjate podtalni teror!

JERNEJC: Ti, gospod, nam boš pamet solil? Si se pri komandantu teh molitvic naučil?

KOGOJ: Tovariši! Vsi veste, kdo je bil Praprotnik. Z eno samo goljufijo je pognal desettisoče naših ljudi na kant. Vsem se je zdel mogotec nedotakljiv. Svoj čas cesarski, malo zatem sokol in hejslovanski domoljub, se je hotel zdaj v fašista preleviti. Tudi partizanom se je dobrikal s čeki v rokah...

GLASOVI: Tako je, tako!

JERNEJC: Sta zgovorjena? Bi nas rad s pošteno besedo v kozji rog ugnal? Brez tebe vemo, da je bil Praprotnik lump. Z našo govorico se meniš naši pravici izmakniti? Imamo predober vid, preoster sluh! Ne boš!

TOMAŽIN: Verjemite, četudi nas vse poduše, njemu se ne bo skrivil las!

ZAKRAJŠKOVA: Kdo bi si mislil?

TAVČAR: Znova ga odpošljejo loviti!

KOGOJ: Tovariši, posluh!

TOMAŽIN: Zdaj bi se še svetničil! Koliko si si z našimi glavami prijudežil?

BARA: Streznite ste! Ž njim delam. Izmlada ga poznam. Več je po ječah prebil ko na prostem.

TAVČAR: Kakopak, prisluške je otepal in jih Lahom donasal.

ZAKRAJŠKOVA: O, ti moj Bog, je to res?

TOMAŽIN: Se mu je že obnašalo posedanje po kehah!

MIHAEL: Ljudje, kje je kak dokaz?

TAVČAR: Moj sin ubit!

TOMAŽIN: Moj dom razdejan!

SIGULIN: Nam vsem namenjen strel!

JERNEJC: Na vrh z izdajalcem!

BARA: Mene najprej!

(Vrata se odpro. Komandant vstopi, za njim straža v pripravljeno.)

KOMANDANT: Kak vrišč. Je tako kratkočasna misel na smrt?

TAVČAR: Ste prišli svojega donosača braniti?

KOMANDANT: Kako?

TAVČAR: Če ga tudi pri priči odpeljete, je že razkrinkan in zaznamovan.

JERNEJC: Pa če se zateče v deveto deželo, našim se ne bo izmuznil.

TOMAŽIN: Z iskarijotskimi groši se ne bo dolgo opijal!

JERNEJC: E, ne boš kaj časa trave tlačil.

KOMANDANT: Lejte si no, kako si krinke trgate raz obraz.

TRŠAN: Med nami ni izdajalcev!

KOMANDANT: Zanimivo, zanimivo... zastran mene: če menite, da je kriv, končajte z njim.

BARA: Hočete še močnejši dokaz?

JERNEJC: Kdo bi si mislil...

ZAKRAJŠKOVA: Kaj nisem rekla, da je naš?

KOMANDANT: Mar mi vaših razprtij. Z gospodom Strojanovim se kanim razbesediti.

HERBERT: In z mano? Najin razgovor še ni zaključen...?

KOMANDANT: Ne utegnem. Čez čas bova sklenila najin račun...

KURET: Zahtevam...

KOMANDANT: Gospod Strojanov, pred vsemi se bova pomenila na glas.

KURET: Zaslišanje terjam...

KOMANDANT: Lejte si no, londonski Times čveka o narodu junakov...

KURET: Če kdo, jaz sem nedolžen!

KOMANDANT: Preizkusimo potemtakem ta legendarni ponos...

MIHAEL: Z mano govorite?

KOMANDANT: Tako je. Stražar, telefon!

MIHAEL: Moj oče je posredoval.

KOMANDANT: V delovni sobi Visokega Komisarja je sedaj.

MIHAEL: Vse nas izpustite, sicer se ne ganem.

KOMANDANT: Tile tu? Gostači beraškega penzijonata?

ZAKRAJŠKOVA: Fant pa tak!

KOMANDANT: Kaj so oni vam?
 HERBERT: Mihael, mene ne pozabiti!
 MIHAEL: Vsi tile mislijo in čutijo kot jaz.
 KOMANDANT: Pomota, prijatelj. Skoraj za vse imamo dokaze v rokah.
 KURET: Tako je, tako, le Herbert, Strojanov in jaz smo čistih rok!
 KOMANDANT: Ste študent?
 MIHAEL: Prejšnji mesec sem položil profesorski izpit.
 KOMANDANT: Natanko. Seveda ste bili vpisani v Guf?
 MIHAEL: Nisem.
 KOMANDANT: Tudi tozadevno sem poučen. Zakaj tolikšen mir in stvarnost?
 Najin razgovor postaja nezanimiv. Preveč pokonci se nosite.
 Temu rekamo: napuh. Če se mi hočete prikupiti, milost izprositi... Vaš oče se je bolje izkazoval.
 MIHAEL: Kot je svoje dni Avstriji služil, z isto vnelo se je vdinjal vam.
 KOMANDANT: Dunaj? Beograd! Smo mi manj?
 HERBERT: Reši se, sicer tudi mene pogubiš!
(Stražar prime telefon.)
 KURET: Zadelj vas sem v to močvirje zagazil.
 KOMANDANT: *(vzame slušalko v roko)* Torej?
 MIHAEL: Govoril sem.
 HERBERT: Kratko in malo, ti nas goniš pred zid!
 MIHAEL: Izjema nisem, nečem biti.
 KOMANDANT: Želite dokazati, kako ponosno ume Slovenec umirati?
 HERBERT: Strezni se!
 KOMANDANT: Pa meni on, da bom privolil v ta dokaz?
 KURET: Poslednji trenutek...
 KOMANDANT: Skratka: očetu vas pošljem. Prevzgojiti vas, njegova dolžnost.
 MIHAEL: Očitno se bom o vas in vaših zločinih razpovedal.
 KOMANDANT: Tako, tako...
 HERBERT: Živčen je. Ne jemljite resno njegovih čenč!
 MIHAEL: Razkrinkal bom vaš današnji postopek!
 KOMANDANT: Zanimivo, zares...
 KOGOJ: Tovariši, slišite? Tako se izkazuje naš človek!
 KOMANDANT: Gospodič grozi potemtakem? Meni tudi prav...
 KURET: In moja družina...?
 KOMANDANT: Da ste bili pri nas, vaš oče ne bo nikoli izvedel.
 HERBERT: Poceni junaštvo, na najin rovaš.
 KOMANDANT: Slednjo sled vaše istovetnosti bom skrbno izbrisal.
 MIHAEL: Skoraj da bi se vam kleče zahvalil! Verjemite: nič si bolj ne želim, kot da sem eden tistih brezimenskih, izginulih...
 KOMANDANT: Tako, tako, teh žaljivk vam ne pozabim, ne odpustim.
 KURET: Po šolah vaše prifrknjene etike ne bo nihče premleval.
 KOMANDANT: Če bi pa vaš oče preveč sitnaril, bomo ugotovili, da je sin upornik, da je med tolovaje pobegnil.
 MIHAEL: Vaše grožnje razumem.
 KOMANDANT: Se vam dani? Morda bom še sltrožje mere izvajal. V pesteh imam očeta, mater...
 HERBERT: Jo hočeš ubiti?
 MIHAEL: A starši sicer? Moj oče se bo že kako izmotal.
 KOMANDANT: *(dvigne slušalko)* Za premislek skorajda ne bo več kdaj...
 HERBERT: Mihael!
 KURET: Tu sva še dva!
 KOMANDANT: *(v telefon)* Zvežite me z ekscelenco Visokim Komisarjem...
 HERBERT: Zaboga!

KOMANDANT: Poslednja priložnost...

BARA: Tovariš, ne kloniti!

KOMANDANT: *(telefonira)* Ekscenca, moj poklon. Na drobno sem vse spise prerešetal... Da so ga videli?... Lažnivo ljudstvo... Pesek nam v oči... Bržda je gospodič k banditom pobegnil... Seve, seveda, z vednostjo in privoljenjem domačih... Talci? Krivda vsakega posamez je neizpodbitno ugotovljena...

KURET: Meni ni nihče ničesar dokazal!

GLASOVI: Meni tudi ne!

KOMANDANT: Mir! *(Znova dvigne slušalko.)* Da, pri telefonu... Seve, seveda, justifikacija jutri ob zori... Hvala, ekscenca... Milostljivi moj poklon... *(Odloži slušalko.)*

BARA: Toliko laži, nam v obraz!

KOMANDANT: Kdo ste vi? Vsi zapored... Kamor se ozrem mrlič... Ph, pokopani že tako rekoč. *(Odide, za njim vojaki.)*

MARICA: *(zajoče)* Da smo pokopani, je rekel...

HERBERT: Komu na ljubo, vprašam? *(Proti Mihaelu.)*

JERNEJC: *(Kogoju)* Kako naj bi besedo postavil...?

TOMAŽIN: Seve...

SIGULIN: Le kaj je treščilo v nas?

KOGOJ: Tovariši, smo že kvit. Fejst fantje ste. Če bog da, bomo še marsikatero skup uganili.

TAVČAR: Kdaj le? Oh, z nami je zdaj na najboljšem koncu več ko zanič...

TOMAŽIN: Kako nas je vical ta laški hudič...

JERNEJC: Kot v primežu nam je duše stiskal. Kar v nič nas je hotel deti. *(S kretnjo proti Mihaelu.)* Toda tale gospod...

KURET: Pravica? Če bomo crkovina, komu mar? *(Zasliši se oster žvižg.)*

BARA: Tovariši, tovarišice, naši so dali znamenje, pogum!

GLASOVI: Naši! Kaj res?

KOGOJ: Nihče ne bo pokopan.

GLASOVI: Ste slišali?

JERNEJC: Viž ga, tolele je mozgal.

KOGOJ: Milanov ponesrečeni beg pred zapornico je bil naš prvi poizkus.

ZAKRAJŠKOVA: Nisem rekla, da se nekaj pripravlja...?

BARA: Kar ste ravnokar slišali, je predznak za naš pobeg. Partizani, preoblečeni v laške cape, pridejo ob njih.

GLASOVI: Po nas, kaj res?

TAVČAR: Nikamor ni kazalo, zdaj pa...

KOGOJ: Kar se da mirno se je treba držati. V hribe, med naše nas odpeljejo s tovornim avtomobilom.

KORENOVA: Juhuhu! Ste razumeli?

ZAKRAJŠKOVA: Kaj nisem ven na ven trdila...

TRŠAN: Deklič moj!

MARICA: Marjan! *(Se objameta.)*

KOGOJ: Ste vsi sporazumni?

GLASOVI: Vsi! Vsi!

KOGOJ: Če kdo hoče, na voljo mu; ostane naj. Kot poslušnemu se bržda ne bo zgodilo nič. Varje naj se pa tisti, ki bi nas kanil izdati. Vsi veste, da se naši pravici ne izmakne noben ovaduh.

JERNEJC: Ti si pa tič! Tak tole si gruntal? Kar zavriskal bi, kot sem star. Kaj pa, če bo z nami kot poprej s fantom?

KOGOJ: Tvegati je treba, brez tega ni nič.
 JERNEJC: Tako je.
 TRŠAN: A moja mati? Saj se ne more niti ganiti.
 KOGOJ: Podporo bo dobivala.
 MARICA: Iznenada, tik pred prepadom, malodane...
 TRUDA: Pa moj sirotek...
 JERNEJC: Pa moja snaha s kupom otrok?
 KOGOJ: Vsi ste se trudili za našo skupno stvar. Zadelj tega so vsi vaši
 svojci naša skrb.
 GLASOVI: Ste slišali?
 SIGULIN: Še zdaj ne morem prav verjeti. O smislu življenja sem že
 podvomil. A zdaj...?
 TAVČAR: Da je tudi za reveža, našega človeka pravica, res?
 KOGOJ: Če ne bo treba pred puško?
 TAVČAR: Se bom že še prepričal.
 KORENOVA: To bo še življenje! O, poslej nam bo mala skrb!
 (Malo daljši žvižg kot prvič.)
 BARA: Naši so nam dali vnovič znak. H komandantu grem pod
 pretvezo, da mu imam poslednje želje vročiti...
 KOGOJ: Se norčuješ?
 BARA: Zakaj naj bi ne izrabili... Če kdo, on bi lahko posumil.
 Zamotila ga bom...
 KOGOJ: Stežka mu boš kos.
 BARA: Pri preiskavi sem prikrila revolver.
 KURET: Toda jaz z vami ne utegnem. Ženo, otroke, profesuro imam...
 SIGULIN: Torej ste proti nam?
 TAVČAR: Sem si mislil, da nas bo vse hudič...
 TOMAŽIN: Študiranim ljudem ni zaupati.
 KURET: Norite? Z vami sem, kakopak. Napredek! Kdo bi se ga ne
 veselil, ne želel! Ko bomo razvijali zastavo svobode, med
 prvimi bom!
 KOGOJ: Med prvimi, seveda...
 KURET: V napoto bi vam bil v danih okoliščinah, rahlega zdravja sem.
 TAVČAR: Kdo med nami je hrust?
 HERBERT: Tudi jaz sem si v življenju še vedno pomagal brez skupnostnih
 bergel.
 KURET: Poznam Lahe, takšne jim napojem.
 KOGOJ: Seve, vam diši borbo opazovati na varnem. Med prvimi boste,
 ko bo okupator pregnan.
 HERBERT: Miroljuben človek sem. Svoje življenje si sam urejam.
 KOGOJ: Vas ni izmodril niti današnji dan?
 HERBERT: Moja usoda naj bi bila kot teh? Skupnost? S kom? Preveč
 sveta sem prehodil...
 JERNEJC: Da, da, tako je, tuje učenosti si se prenaedel.
 HERBERT: Kaj me še veže na ta ozki, malenkostni kraj?
 JERNEJC: Saj govoriš, ko da si Lah!
 HERBERT: Moj dom je med ljudmi, kjer sta v navadi tradicija in dober
 okus.
 TOMAŽIN: Se ta napihuje!
 HERBERT: Navsezadnje, če je bila sodrga tu namenjena za talce –
 upravičeni ukrepi italijanskih oblasti proti partizanskim
 zločincem.
 JERNEJC: Kar je preveč, je preveč!
 KOGOJ: Potrpi, tovariš, kaj bi se bogali ž njim. Gospod se je, kot vse
 kaže, odločil.

- TRUDA: Ne morem več molčati! V novo življenje se podajam. O, da je poprejšnjega konec...
- KURET: Pa ne meniš starih štorij pogrevati?
- TRUDA: Sam si se danes do čista razkrinkal! Poslednji čut do tebe si danes v meni zatrl...
- KURET: Mojega početja ne boš nikoli doumela. Vse preveč si zapletena v gnilo meščansko miselnost.
- KOGOJ: Vaš tečaj nam je znan. Tudi vaši postopki. Vse do danes ste se reševali po džunglah meščanskega falotstva, posihdob...
- KURET: Kaj, če bi se le z vami odločil?
- KOGOJ: Rajši ne. Pomnite: vaše oklevanje ravnokar – vaš poslednji račun.
- KURET: Mislite?
(Medtem so se vsi ostali razen Kogoja, Bare, Herberta, Kureta in Strojanova zbrali v nasprotnem koncu in si tam skušali zapeti. – Zdajci pa zapoje pritajeno narodne, pesem za pesmijo, do konca dejanja.)
- KOGOJ: *(se približa Mihaelu)* Tovariš, molčiš?
- MIHAEL: Odpirate mi pot v nov svet? V boljši svet?
- KOGOJ: Vsakteri od njih ga že nosi v sebi. Leto na leto so sanjarili o njem...
- MIHAEL: Tudi jaz sem nestrpen in preobčutljiv... Toda, ko si pretil Kuretu, sem se zdrznil...
- KOGOJ: Tem tu naš novi način življenja ni tuj.
- MIHAEL: Za tvojo pravkaršnjo grožnjo profesorju se krije revolucija...
- KOGOJ: In če se? Ljudje spregledujejo...
- MIHAEL: Kdo bo človeka spremenil, predrugačil, preustvaril? Konec konca, vse bo le videz.
- KOGOJ: Naš novi dom! On sam, brezimen, zavržen, od zid potisnjen – ga bo ustvaril.
- VOJAK: *(vstopi)* Herbert!
- HERBERT: Tu!
- VOJAK: Z mano! H komandantu!
- KURET: Glej, da boš tudi v moj prid besedo postavil. Sem vedel, da nama ni treba tvegati pustolovščin. Tvoji so posegli vmes. No, ti se boš vsekakor drugače izkazal kot oni prifrknjeni prenapetež.
- Vojak: Avanti, avanti...
- KOGOJ: Če le črhnete o nas, ste izgubljen.
- HERBERT: Kako si drznete, gospod? Seve, vaš postopek je za čuda kratek. Kar vam ne gre v koš, kdor ni z vami enih misli – je kratko malo izvržek. *(Odide z vojakom.)*
- MIHAEL: V svoj dom, si rekel? Kakšen velik, lep občutek... tako enovito, preprosto so si zamislili svoje dni življenja francoski patrioti. Vendar, koliko krvi je poteklo iz vneme za zdravjem...
- (Žvižg kot poprej.)*
- BARA: H komandantu moram.
- KOGOJ: Skratka, na milost in nemilost naj te prepustim fašistom?
- BARA: Odborov sklep.
- KOGOJ: Ko so ugibali o našem pobegu, se jim še sanjalo ni, kar namerjaš.
- BARA: In zadelj tega naj te prilike ne izkoristim? Štrene jim treba zmešati.

KOGOJ: Česa so zmožni, veš.
 BARA: Mati v zaporu, oče ubit, brat v hribih... O meni nimaš pravice dvomiti.
 KOGOJ: Rad te imam.
 BARA: Vem. Odkar skupaj delava, se pritajujem. Čakala sem, da boš spregovoril. Zdaj pa, zbogom... Mojega brata pozdravi, če ga srečaš. In tele tu varno pripelji med naše.
 KOGOJ: Morda bi se še kako naravnalo, da z nami pobegneš. Revolver imaš.
 BARA: S tole igračko ga ustrahujem. Ne, ustreliti ga ne smem. Preveč talcev bi padlo... Zares, dober kup bo pete odnesel... Sicer pa, pozdravljen, tovariš... (*Odide.*)
 KOGOJ: Odšla je...
 MIHAEL: Razumem.
 KOGOJ: Tule, v sencih...
 MIHAEL: Nehote sem vajino zgodbo slišal. Brž ko vdoro partizani, pohitiva k njej. Vidva z ostalimi v novi svet... Njeno mesto prevzamem jaz.
 KOGOJ: Fant, fant...
 MIHAEL: Veš, smrt me ni malo ne plaši. Cesta v Gramozno jamo mi ni tuja. Grožnje, psovke, strel. Kamor ti namerjaš, tega pota ne poznam...
 KOGOJ: Tovariš...
 (*Med polglasnim popevanjem zastor.*)

PETO STOPNJEVANJE

Komandantova pisarna. Komandant, Bara, Herbert.

KOMANDANT: Vas so poslali potemtakem? Čutite kako prijetno razdražljiv, napeto zanimiv je takšenle večer...? Vse podobne noči prebedim... Vojna? O življenju, o smrti ugibljem...
 BARA: Vojna, ekselencja? Požgane vasi, ubijanje našega ljudstva vsevprek.
 KOMANDANT: Brez okolišev se lahko izpoveste pred njim. S tem gospodom naju družijo...
 (*Nenadoma molk. Ura bije dvanajsto. Žvižg.*)
 BARA: Z vami bi želela na samem spregovoriti.
 KOMANDANT: Vi in jaz? Na štiri oči?... Kako razburljivo... Prav. Straža!
 (*Vojak vstopi.*)
 KOMANDANT: (*s kretnjo proti Herbertu*) Odpelji ga! Da me nihče ne bo motil! (*Vojak, Herbert odideta.*)
 BARA: Bi se preselila tja v kot?
 KOMANDANT: Razodeva vas zbran okus. Da, tulele. Za zaupljiv razgovor. – Tako mladi, tako lepi... in konec... Poslušam...
 BARA: Še zdaj mi je živo pred očmi...
 KOMANDANT: Kdo?
 BARA: Tovariš, ki je bil na poti v kasarno ustreljen.
 KOMANDANT: (*se skloni k nji*) Kaj bi tisto. Sicer pa, pomnite: zdaj ni čas za jalov obzir.
 BARA: Tako je, vsakršen pomislek je odveč! (*Ga odsune z revolverjem*)

- v roki.)* Če se ganete – sprožim.
- KOMANDANT: Slišali bi vas.
- BARA: Ravnokar so preoblečeni partizani prišli talce osvobajati. Ko bodo naši na varnem, se vam predam.
- KOMANDANT: Prijazno, zares...
(Zaslišijo se koraki.)
- BARA: Vsak trenutek bo potrkal. Če se le z glasom izdate, bo po vas.
- KOMANDANT: Tako... tako...
- BARA: Natanko kot bom narekovala, mu morate odgovarjati, sicer...
- KOMANDANT: Prav.
(Trkanje na vrata.)
- BARA: *(šepetaje)* »Ne vstopiti. Damski obisk.«
- KOMANDANT: Ne vstopiti, damski obisk.
- GLAS MAREŠALA: Razumem, ekscelenca.
- BARA: *(kot poprej)* »Govorite, toda kratko.«
- KOMANDANT: Govorite, toda kratko.
- GLAS MAREŠALA: Po talce so prišli.
- BARA: *(šepetaje)* »Vem.«
- GLAS MAREŠALA: Trije menda ostanejo pri nas.
- KOMANDANT: Trije? Kateri? Kdo?
- BARA: *(šepetaje)* »Seve, spominjam se, general mi je telefoniral.«
- KOMANDANT: Spominjam se, general mi je telefoniral.
- GLAS MAREŠALA: Toda mladofašisti so se že tako veselili, da bo upornike justificiral naš odred.
- BARA: *(kot ravnokar)* »Sodrga, spat! Podpišite odpustnico v mojem imenu ter izginite!«
- KOMANDANT: Sodrga, spat! Podpišite odpustnico v mojem imenu ter izginite!
- GLAS MAREŠALA: Na povelje, ekscelenca! *(Slišati je, kako odhaja.)*
- BARA: Zares, čudovit figar!
(Za nekaj trenutkov mučen molk. Iznova se slišijo izza vrat težki koraki.)
- BARA: Že spet nekdo. Da se boste obnašali kot maloprej. Če se izpozabite le za hip...
(V tem trenutku se vrata odpro. Vstopita Kogoj in Mihael, preoblečena v tenentske uniforme.)
- BARA: *(ju hipoma prepozna)* Vidva!
- KOMANDANT: Gospoda, mahoma jo je treba razorožiti. Nevarna partizanka. Zvabil sem jo v past.
- KOGOJ: Smo že opravili. Ne devetkaj, prijatelj. *(Naperi revolver.)*
- BARA: Strah me je že grabil, da je po nas vseh. Vsi naši napori zaman...
- KOMANDANT: Vidva sta potemtakem...
- KOGOJ: Kot vidim, si ga naučila kozjih molitvic...
- BARA: Kako se je maloprej ustil, kot prava tapica se je skazal zdaj.
- MIHAEL: Pričakujejo vas, ne smeta se muditi.
- BARA: In vi?
- MIHAEL: Do tod sem prišel, do tod imam voljo in moč. Naprej? Ne vem kaj, niti kako bo tam. Da, vaju pot... Kdaj sem že zdvomil nad življenjem... Le veliki trenutki so. Zdajle eden njih. Vanj verjamem. Pot do Gramozne jame bo zame sladkost...
- BARA: Ne, ne, moramo se kako sporazumeti. Res da sem se že dočista predala misli na smrt. Zdaj pa sem občutila, kako neizrekljivo lepo bi bilo živeti. Vsi trije moramo od tod...

MIHAEL: Razumem, tovariš...

KOGOJ: (*objame Mihaela*) Prijatelj...

BARA: (*poljubi Mihaela*) Težko se je ločiti od človeka kot si ti...
(*Bara in Kogoj odideta.*)

KOMANDANT: Sama sva...

(*Ura odbije eno.*)

KOMANDANT: Odložite revolver. Preko svojih zaupnikov bom dal razglasiti, da ste bili nasilno razorožen... Še zmerom ne uvidite, da vas na te ljudi ne veže nič? Čemu se brezsmiselno žrtvovati? Prej ko slej bodo nam v pesteh. Navsezadnje: saj niste eden njih.

MIHAEL: Torej...?

KOMANDANT: Vi kot rojen gospod.

MIHAEL: Votle besede.

KOMANDANT: Želite drugačnih?

MIHAEL: Krinko svojih navad snemite najpoprej.

KOMANDANT: Čuden predlog.

MIHAEL: Drug drugemu sva se ujela v past.

KOMANDANT: Trenutno vaša premoč.

MIHAEL: Vse kaže, da se drug drugemu ne moreva izmakniti.

KOMANDANT: Prilika vam je bila nudena. Z ostalimi pobegniti...

MIHAEL: Zakaj vztrajam, ni težko uganiti.

KOMANDANT: Vem, vem, že popoldne ste se upokončili pred menoj.

MIHAEL: Sebe nisem nikoli tajil.

KOMANDANT: Vprav skozi vas, meščana, sem jih želel ponižati.

MIHAEL: Bližji so mi, kot se dozdeva vam...

KOMANDANT: Zarotniki, kovarji! Poučen sem, da ste bili do danes čistih rok.

MIHAEL: Vašega priznanja me je kratko malo sram.

KOMANDANT: Poet...

MIHAEL: Kakorkoli sem karte pomešal, vedno iznova stopi predme smrt.

KOMANDANT: Vse možnosti rešitve vam nudim.

MIHAEL: Ko da ste vi odločitelj.

KOMANDANT: Italijan je gospodar...

MIHAEL: Želite ogledalo? Pogled zadostuje.

KOMANDANT: Plačali boste za ta izrek.

MIHAEL: Se še vedno bojite uzreti svoj lastni obraz?

KOMANDANT: Izzivač! Ste res nedostopni za stvaren pomenek?

MIHAEL: Bežne trenutke najinega boganja nazivljete stvarnost?

KOMANDANT: Skratka: odložite orožje, sicer bo po vas.

MIHAEL: Jih slišite? Vaši jetniki. Pojo. Njih pesem je tista resničnost.

KOMANDANT: Kaj oni?

MIHAEL: Četudi jih mahoma poženete pred zid...

KOMANDANT: Tako ali tako ne štejejo več.

MIHAEL: Da ste oblastnik? Nad kom?

KOMANDANT: Mesto zajeto v nepredirno past.

MIHAEL: Kdaj so že naši prešli blok.

KOMANDANT: Morda se je zarotnikom posrečil pobeg... kam...

MIHAEL: Najino besedovanje...

KOMANDANT: Gospod, prenehajte... Pričkanje dveh duhovin...

MIHAEL: Na vašo željo najin pogovor.

KOMANDANT: Pomagati sem vam hotel.

MIHAEL: Osamelost krog sebe ste nameravali razbiti.

KOMANDANT: Jaz osamljen?

MIHAEL: Da ste še – se želite prepričati.

KOMANDANT: Norite?

- MIHAEL: Ste si utvarjali, da sem laskač?
- KOMANDANT: Sanjar – bi dejal.
- MIHAEL: V meni ste iskali zase potrdil.
- KOMANDANT: Donkihotsko neupogljiv naprej in naprej.
- MIHAEL: Ne iz lastne moči, zavest celote.
- KOMANDANT: Smešno neznaten skup ljudi.
- MIHAEL: Ki se uspešno ustavlja vam.
- KOMANDANT: Še vedno žaljiv? Dovolj!
- MIHAEL: Tako je! – Sicer pa nočem, ne mislim umreti! Prerad živim, diham, trpim, se žalostim, veselim...! Če je vse življenje pred mano, zakaj smrt?
- KOMANDANT: Sem vam svetoval orožje odložiti.
- MIHAEL: Maloprej, ko sem od tovarišev slovo jemal, da nisem več sam, sem se osvestil. Resda sem se dosihdob življenju izmikal, se skrival pred njim. Otores je bom z vso močjo pognal vanj. (*Se ozre na zapestno uro.*) Naši so kdaj že na varnem.
- KOMANDANT: Pa si ne umišljate, da se boste odtegnili pravici?
- MIHAEL: Če sem se odločil živeti, kje, kdo je, ki bi mi mogel to preprečiti? (*Odide, slišati je, kako zaklene vrata za seboj.*)
- KOMANDANT: (*skoči k telefonu*) Ferma! Iz kasarne ne sme nihče oditi. Človeka, ki bi hotel preoblečen v tenetsko uniformo siloma pobegniti, pripeljite sem... Pribočnik naj pride nemudoma z zasilnim ključem od vrat mojega kabineta... Svoj ključ sem založil... Je marešalo Cenci v sobi?... Ti pri telefonu?... Bedak!... Prepustnico talcem si podpisal... Jaz, da sem ukazal?... Lažeš, pijanec!... Okrinkani banditi so jih odvedli... Izgovorov ne trpim!... Če jih ne dohitiš, na rusko fronto te odpošljem... Izgini! (*Trkanje.*)
- PRIBOČNIKOV GLAS: Ekscelenca, smem odpreti?
- KOMANDANT: Ne vprašaj!
- (*Pribočnik vstopi in pozdravi.*)
- KOMANDANT: Postreliti, pobesiti, kar vas je, ukažem!
- PRIBOČNIK: Razumem, ekscelenca.
- KOMANDANT: Talce, ki so ostali v kasarni, pričakujem.
- (*Pribočnik pozdravi ter odide... Medtem pozvoni telefon.*)
- KOMANDANT: Kako?... Prijeli ste ga? Skozi okno je hotel pobegniti?... Obupuje?... Pazite, da se ne usmrti... Da, da, čakam... čakam...
- (*Vstopita Herbert in Kuret v spremstvu straže.*)
- KOMANDANT: (*Herbertu*) Vi ste ostali... Zares, mislil sem si. Sodrge mi je tako ali tako malo mar...
- KURET: Ekscelenca...
- KOMANDANT: Kdo ste vi? Ne spominjam se vas.
- (*Mihael v spremstvu straže vstopi.*)
- KOMANDANT: Mi niste ravnokar izrekli svoj zbogom? Ne zadošča, gospodič, jaz se še nisem poslovil. (*Vojakom*) Kaj postajate? Ven! (*Vojaki odidejo.*)
- HERBERT: Pobegli uporniki...
- KOMANDANT: (*Mihaelu*) Sram me je bilo, kot da sem pred vami gol...
- HERBERT: Jaz in profesor...
- KOMANDANT: Za hipec sem vztrepetal, opazili ste. Ne tajit! Pred Slovencem! Plačali boste ta pogled.
- KURET: Herbert in jaz: izkazala sva se.
- KOMANDANT: (*Mihaelu*) Vi še zmerom brez besed? Kdo ste pravzaprav?

Zares, eden od njih. S prezirom, posmehom, puntom ste sprejeli naš najvišji napor. Hoteli smo vas oblagodariti, osrečiti. Tak narod kot smo. Za nami tisoč in tisoč let! A vi? Smešno neznatna rast. Proti ste se postavili. V slednjih očeh, kamor se namerim: upor. Služili ste Avstriji, hlapčevali Srbom, nas ste udarili s pestjo v obraz. – Ponašate se, kot da smo igro že izgubili. Bahavi ničes!

KURET: Kako naj bi svojo vdanost in privrženost...?

KOMANDANT: Ah, vi! Ker ste se izkazali previdne in preračunljive, vas ne bom dal v Gramozno jamo odpeljati.

KURET: Ekscelenca...

HERBERT: Vedel sem!

MIHAEL: Mu verjameta? Preden nas postreli, bi se rad z nami poigral.

HERBERT: Lažeš!

KURET: Blede se mu.

KOMANDANT: Pri vseh svetnikih: v Gramozno jamo vas ne dovolim odpeljati! Tale gospodič preveč hlepi po tej poti. K mučeništvu je nagnjen. Razumemo, kako bi ne? Kdo bolj mimo nas? Smo narod junakov, blaženih in zveličanih! Narod občudovalcev in navdušencev. Narod najponosnejših in najbolj vzvišenih sanj... Umreti sredi polj, ob vznožju mogočnih planin, nad tabo jasno, nočno nebo. Pred teboj mesto, iz megle se trgajo stolpi cerkva. Pozvanja od vsepovsod. Obsojeni zapojo, izprva pritajeno, zatem vse bolj glasno, vse mogočnejše... Silovita kanonada buči izozad. Naši se bore proti upornikom. Da, tako sem jih videl umirati...

KURET: Nehajte že, nehajte...

KOMANDANT: Takšna glorijska je naš delež. Na gnojišču bi vas moral postreliti. Kaj še! V mrzli, prazni, brezbravni, delovni sobi. Pisalna miza, dvoje stolov, akti, na steni križ, slike cesarja in Duceja, v kotu umivalnik...

KURET: To ni, ne more biti ta soba! Kaj se ozirate okrog?

HERBERT: Mi smo vendar rešeni?

KOMANDANT: Nisem bil dovolj razločen?

HERBERT: Obljubili ste!

KOMANDANT: Kaj? Vidva sta vsekakor vedela, da se namerja pobeg. Kdo me je posvaril?

HERBERT: Sem ovaduh?

KOMANDANT: Kamorkoli se človek obrne, vsepovsod ta smešni ponos.

KURET: Uporniki bi nas ubili!...

KOMANDANT: Tako podcenjujete našo oblast?

KURET: Spustite me! Prenehajte me mučiti!

KOMANDANT: Ne nadlegujte me s svojimi predsmrtnimi krči. (*Ura odbije počasi in slovesno tri. Sliši se oddaljeno petje.*) Čez dobro uro potemtakem? Sicer pa, morda se še vse preobrne. Mar niste namenjeni v Zagreb?

HERBERT: Tu ne zdržim niti minute več.

MAREŠALO: (*vstopi*) Ekscelenca.

KOMANDANT: Kot vse kaže, ste upornike dohiteli?

MAREŠALO: Ušli so nam!

KOMANDANT: Se mi posmehuješ? Navsezadnje: kdo je podpisal? Kdo jim odprl vrata na stečaj? Ti! Ustreliti bi te moral! Predober kup bi se izmotal. Na rusko fronto te odpošljem. Izgini!

MAREŠALO: Mamma mia, samo tja ne!

- KOMANDANT: Si vojak? Poberi se!
(*Marešalo pozdravi ter odide.*)
- KOMANDANT: (*poslušaj za trenutek*) Jih slišite? Naprej in naprej pojo. Sami mladi fantje. Nekateri so trosili okrog »Slovenskega poročevalca« in podobne uporniške tiskovine. Drugi spet: zajeti partizani. Strel v glavo jim je obljubljen. Menda si utvarjajo, da se bodo odprla kasarniška vrata tudi njim? Prazen up! Tiho, drhal! Tiho! Tiho! Na kolena! Kes, pokora, jok – ne pesem! (*Odide.*)
- KURET: Skozi vem, kaj krije za bregom. Ponorčevati se z nami, zatem nas bo zapodil.
- HERBERT: Kaj naj bi z nami sicer?
- MIHAEL: Ne vidita, kako pred nami zeva grob?
- KURET: Vi res niste pri pravi...
- HERBERT: K nji! Še danes odpotujem! Na Griču, v starodavni palači stanuje... Obdana od razkošja minulih stoletij. Tja se naselim. Ne premaknem se, dokler ne bo konec... naj svet divja, se kolje, besni, gori! Jaz nisem hotel, nisem odgovoren!
- MIHAEL: Vem, vem, od začetka nam je bilo namenjeno...
- KURET: Novo punčko si bom omislil. Med učenkami, ki obiskujejo moj tečaj. Spogledala sva se že. Kaže, da sem ji všeč. Moški mora biti nasilen, grob...
- MIHAEL: Verjemite, naša ura se izteka, nihče je ne bo iznova navil.
- KURET: Moj Bog!
- MIHAEL: Vse popoldne, vso noč vaju opazujem. Življenja se od pobeglih nihče ni tako besno oklepaj... (*Molk, sliši se le petje.*) Jih slišita, kako pojo? Koliko upanj... Vendar? Naši tovariši bodo...
- HERBERT: Nikomur njih nisem tovariš!
- MIHAEL: Upaš? Kakšni tepčki, vsi skup! Pajek nas je že pošteno opredel. Zdaj ždi tam izozad. Pripravlja se na končno veljavni naskok... Še en, poslednji zadržljaj, nas ni več!
- KURET: Reci mu, besedo prepovej...
- MIHAEL: O, tudi jaz sem se otepal. Le zakaj? Ven na ven sem si oči prikrival, ušesa mašil. Počakaj, kazalec na uri: še en pot bi rad sonce učakal! Tisoč pretvez, nič koliko zavinkov si izmišljaš. Ura pa hladno, brezčutno odbija tvoj čas...
- HERBERT: Mihael, prijatelj...?
- MIHAEL: Vem, vem, že opoldne... Bežati bi moral, bogvekam, pa sem se vama topounmno priključil...
- KURET: Da se nama ne bi! Vi zlonosec!
- MIHAEL: Morda? Vse te strašne čase nosim v srcu smrt... Da sem vaju jaz v to zagatno močvirje zvodil? Vsi trije bi zlahka odšli. Kdo nam je napotoval? Ni tu neka volja proti naši in samolastnim računom?
- (*Pritajeno petje in težki koraki.*)
- MIHAEL: Ga slišita, kak napor mu je hoja po stopnicah? Kolikanj trpi. Preveč smo zazrti vase, da bi ga utegnili razumeti. Kar kani z nami, kar počne sicer... Ko se napihuje, samoveliča in imeniti tja v en dan... Zelo je ponižan in žaljen. Vsa slava in veličast, jutri, bo kup razbitin. Da se rešijo, da razkriče lastni nič, so si izmislili fašizem. Nas mučijo, koljejo, streljajo. Ustijo se pred vsem svetom. A za vsem ducejevim krasnorečjem se plazi strah pred neizogibnim koncem...

- KOMANDANT: *(vstopi)* Njenega imena vsekakor nočete povedati. Ni treba. Baronesa Ružička na Griču me bo sprejela odprtih rok.
- HERBERT: Kdo vam je zblebetal?
- KOMANDANT: Tule vaši papirji, to pismo, naslovljeno nji. Od kdaj se vaju že spominjam... Vaše ime mi je že delj časa poznano... Brž ko sem zvedel, da vas imam v pesteh, sem se mahoma osvestil: fašistična pravica mora izpregovoriti...
- HERBERT: Iznova grozite?
- KOMANDANT: Grožnja? Ugotovil sem le, da ni več časa za nadaljevanje sokratskih razgovorov.
- KURET: Razumeš?
- KOMANDANT: Čas hiti. Obeta se mi dražljiv užitek. Zaključimo medsebojne račune, gospodje. Dlje res ne utegnem, čez uro se odpeljem v Zagreb *(Se poigra z revolverjem.)*
- HERBERT: Herbertov sem! Namerja se umor, podel umor!
- KOMANDANT: Herbertov si? Umor? *(Ga ustrel.)*
(Kuret zajoče ter se zgrudi na kolena.)
- MIHAEL: Zakaj pravzaprav je moral umreti? Fantje še zmerom pojo. Tako blizu so mi, po imenih bi jih poklical... Bratje: Radko, Janez, Peter, Stanko, Rudi, Tone... Koliko še imen? Vsaktero ima svojo usodo in svoj zvok.
- KOMANDANT: Straža!
- KOMANDANT: *(Vojaka vstopita, pozdravita.)*
Odnosite to tu... naj mu izkoplejo poseben, samotni grob. V njeni družbi te bom obiskal.
- MIHAEL: Maloprej je še govoril, hodil, upal, pričakoval – zdaj molči.
- KOMANDANT: Ven z njim, ven! *(Vojaki odneso Herbertovo truplo.)*
- MIHAEL: Smrt, ki ste jo namenili nam in našim bratom, takšna smrt! Proti naravi, proti smislu, proti vsakršnemu redu je...
- KURET: Izpovedujem se, verujem...
- KOMANDANT: Obudi kes.
- KURET: S puntarji nisem in ne bom imel nikoli opraviiti.
- KOMANDANT: Izvolite, vaši papirji, gospod.
- KURET: Ne bom ustreljen?
- KOMANDANT: Rimska pravica... *(Mihaelu)* Na kolena!
- MIHAEL: Mar je to človek človeku? S tem, da ga pobiješ na tla, da si, samega sebe skušaš prepričati? Svoj lastni nemir si razkrinkal, svoj strah pred ničem. S tem da kopičiš mrliča, ne boš sebi življenja zdaljšal. Pa kaj ugibljem? Kot lesena avtomatska lutka si. Neka nevidna sila ti je potisnila v roke revolver. Nekdo iz teme ti prišepetava. Ti hlapčevsko ponavljaš; besniš, hrumiš. Z nevidnimi vrvicami ti nekdo vzgibava ude... Iz krvi ven? Iz usode tebe in tvojih?
- KOMANDANT: Ti boš mene pomiloval?
- MIHAEL: Ne s komandantom, patricijem, ekscelenco, niti ne s fašistom – s človekom se razgovarjam.
- KOMANDANT: Človek – pravite? Človek je strašno sam... Sicer pa, kaj bi z vami besedoval? Na kolena! Prezirate moj ukaz?
- MIHAEL: Govoril sem...
- KOMANDANT: Prav. Poslednjič, končno veljavno, bo med nama razsodil strel. *(Ga ustrel.)*
- MIHAEL: *(v smrtni muki)* Bratje, pojte, pojte... *(Umre.)*
- KURET: Smem oditi?
- KOMANDANT: Rimski pozdrav ter – avanti!

(*Kuret pozdravi po rimsko ter omahujoč odhaja.*)
 KOMANDANT: Ne boš, prijatelj, preveč si videl, preveč veš...
 (*Ustrelil Kureta v hrbet.*)
 KURET: O, o, rimska pravica... (*se zgrudi.*)
 KOMANDANT: Straža!
 (*Vojaki vstopijo.*)
 VOJAK: (*sune Kureta z nogo*) Ta še diha...
 KOMANDANT: Škoda smodnika zanj. Ko ga zagrebete, se bo odvadil dihati.
 Kaj postajate? Mrhovino je treba pospraviti... (*Vojaki odneso trupla.*)
 PRIBOČNIK: (*vstopi*) Ekscelenca.
 KOMANDANT: (*sam vase*) Človek človeku – je tikoma pred smrtjo izjecal...
 (*Pribočniku*) Sem te klical, da vame buljiš?
 PRIBOČNIK: Svita se že. Ne odpotujete v Zagreb?
 KOMANDANT: Ti se boš rogal? Pes!
 PRIBOČNIK: Ukazali ste...
 KOMANDANT: Truden sem. Ne ljubi se mi več. V Italijo čudovito, edinstveno... Samo proč od tod, sicer... Ta narod me goni v blaznost...

FINIS

OPOMBA

Tragedijo Talci je Ivan Mrak napisal med narodnoosvobodilnim bojem in sodi v sklop dram iz tega obdobja pod skupnim naslovom SLOVENSKA TETRALOGIJA: Gorje zmagovalcev (1943–44), Talci (1942–43), Rdeča maša (1946–50), Blagor premagancev (1943–44) – dokončna verzija (1975). Talci so bili prvič natisnjeni leta 1947 pri Slovenskem knjižnem zavodu. Takratno izrazje v drami so (brez vednosti avtorja) tako poplitvili, da smo z avtorjem četrto stoletja pozneje na podlagi tipkopisa rokopisa besedilo ponovno pripravili za objavo, zdaj pa ga predstavljamo bralstvu. Avtorjev odnos do dramskega besedila kot tudi do njegovega uprizarjanja najbolj zgoščeno podaja kratek esej Nekaj besed igralcem, ki je izšel hkrati z dramo Talci in ga v celoti objavljamo. (*Miran Kavšek*)

Nekaj besed neznanemu igralcu in neznanemu režiserju se mi zdi nujno potrebnih. Predvsem: resnično umetniško delo ni nekaj slučajnega in samovoljnega, marveč je neogibno, nujno, ni plod »nekega sumljivega trenutka«, marveč vseh pisateljevih življenjskih izkustev. Le v kolikor je nastalo iz resnične celotne življenjske nuje, v toliko je vredno, da se ti, igralec, mučiš z njim in ga gledalcu približaš.

Mučiti se je treba; ponavljam. Kajti tudi dramatikum ni padlo kakor zrelo jabolko od bog ve kod. Mučiti se je moral, trpeti, tehtati, meriti. Tako je treba, da tudi ti dotrpiš vsakršno izgovorjeno besedo posebej. Dotrpiš v tem smislu, da se čim bolj približaš življenjski resničnosti, ki naj bo edini vir tvojemu, prav kakor dramatikovemu delu. Ne lajšaj si svojega dela z nikakršnim tonom ali kretnjo, ki si jih opazil kje v filmu ali na gledališkem odru. Ne pomagaj si s poceni kretnjo ali naglasom, ki si jih s pridom že kdaj prej ob kaki drugi priliki uporabljal. Ne predaj se niti za hipec okostenelosti rutinerstva. Malokje je kompromisarstvo tako nevarno kot vprav pri umetnosti! Bodi revolucionar, novotar, rajši z glavo skozi zid, kot pa po izvoženih, tisočkrat prehojenih potih! Ne menjaj samovoljno besedila! Ne posegaj s tem razdiralno v osnovni ritem dela. Kajti vsako živo bitje ima svojstven življenjski ritem, svojsko logiko. Kakor hitro boš umetniškemu delu kaj odvzel ali kaj pridodal, ga boš pohabil, kot da bi na živ hrast našmaril vrbovo vejo. Nikogar ne boš našel, ki ne bi občutil pri tem neskladnosti in ki bi ti verjel, da je vrbovo vejo pogнал iz sebe hrast.

Kakor hitro boš pogodil osnovni ritem umetniškega dela, dojel njegov smisel, začutil njegovo toplo kri, pričneš z oblikovanjem dodeljene ti osebe. Osebo, ki jo moraš predstavljati, moraš občutiti, od peta do temena. Ponavljam: od peta! Ni dovolj, da govoriš besede in kriliš z rokami. V poslednji lasni živec moraš začutiti nov življenjski utrip. Svoje kretnje, svoj korak, svoj obraz souskladi s ritmom, ki si ga dojel iz drame. Ne bodi ne prevroč in ne preveč mrzel. Ne daj premalo, ne daj preveč! Zmerom in povsod imej odprte oči, na življenju se šolaj! Imenitnejše šole ni! Ne pači se po nepotrebnem, ne izmišljuj si gibov, ki bi se jim krave smejale. Bodi čim bolj preprost. Ne delaj si umetnih nosov, brad, trebuhov in drugih cenenih pomagali! Če si zares fant od fare, boš mene, prav kakor vsakogar, prepričal brez takih reči. Če boš z dovolj prepričevalnosti in s pravim resničnim fanatizmom oživel svoj lik, boš zlahka pogrešil vso sejmarsko navlaklo!

In ti, ki boš ravnal vso reč! Bodi tih služabnik tragediji. Ne sili v ospredje! Ne izmišljuj si bog ve kakšnih inscenacij! Ne spreminjaj gledališkega odra v sejmski »štant«; tragedija ne potrebuje tvojih pisanih izmišljotin. Kvečjemu so ji v kvar. Ne potrebuje lučk in ne barvic. Je prekleto resna zadeva. Z igralcem ne ravnaj samovoljno, ne smatraj ga za svoj rekvizit. Daj mu, da se razživi, razigra, uzdaj ga le, če bi hotel motiti, razbijati osnovni ritem drame, ne pa, če razbija tvojo zamisel dela. Konec konca, če si pošten delavec, če si sposoben delavec, če si delo do konca doživel in dotrpel, tedaj tvoja zamisel nikakor ne more in ne sme priti navzkriž z dramatikovo! Še enkrat: odvrzi nemški predsodek o režiserski imenitnosti!

Zdaj pa še besedo o »Talcih«. Kdor si doživel leta okupacije, moreče razpoloženje tistih dni! Negotovost in grozo! Smrtno grožnjo, ki je stiskala ves naš narod. Skriti punt v ljudeh, strah pred prisluškovalci, zavest partizanstva itd. To je osnova, iz katere je zrasla tragedija. To je razpoloženje, ki ga morata igralec in njegov pomagač pričarati pred nas! Da bi nadrobneje govoril o delu, se mi zdi nepotrebno. Če bo igralec delo premeril, pretehtal in doživel, kakor je njegova naloga, mu bo vsekakor pravičen in mu bo omogočeno, da ga spodobno približa gledalcu.

Režiser pa mora paziti, da ne bo kršeno osnovno tragično razpoloženje, ki mora od pričetka do konca prevzemati gledalce. Stav našega človeka v letih okupacije je povečičan v tej tragediji. In ta zavest, ki je v usodnih letih narekovala toliko vzvišenih naporov in žrtev, mora biti s predstavljanjem tega dela v gledalcu znova oživljena in potrjena.

etajl

Kristusovo trpljenje
1941–42

ogljje, 300 × 330 cm

KARLA BULOVEC MRAK

detail

VALENTINOV [IVAN MRAK]

SEDMERO VIZIJ KARLE BULOVČEVE MRAKOVE

Pred kratkim je dotrpela na Golniku slovenska umetnica Karla Bulovčeva Mrakova. Naš namen je tokrat pokazati na religiozni del njenih umetnostnih tveganj. Da pa to delo, kolikor mogoče, točneje prikažemo, je nujen kratek življenjepisi oris.

Rojena je 1895. leta, 21. oktobra na Bledu. Po materi grške, po očetu pol slovenske, pol italijanske krvi. Oče je premožen trgovec, ki pa zanemarja svoj posel, neutrudno išče »perpetuum mobile« in popiva. Mati ji umre še kot otroku za tuberkulozo. Karla je samosvoj in trdoglav otrok. Tik pod grajsko skalo je njen dom in iz svoje otroške dobe odnese najjasnejši spomin, kako je božala kače po skalah in kako se živali niso plašile pred njo, kot se ona niti gadov ni bala. Skratka, odnos do stvarstva je vzpostavljen že na pričetku. Najosnovnejša doživetja iz dobe otroštva so očetovi poizkusi, kako zgraditi »perpetuum mobile«, in prijateljstvo z gadi.

Njeni samosvojosti so pravične uršulinke, kamor ji pošlje oče kot notranjo gojenko. Ko izgubi očeta in ko velik požar upepeli njeno rojstno hišo, se ne gane iz samostana niti v poletnih počitnicah. Malobesedni, razglablajoči in iščoč lastno življenjsko smiselnost je karkoli izven samostanskih zidov napota in odvečnost.

Punčk in igračk še kot otrok ne prenaša. Krištof Schmid in literatura za odrasčajoče gospodične so ji ogabnost. Vse sladko in čustvenjaško odklanja, hlastno pa prebira Karla Maya. Uršulinke so si kmalu na čistem z njeno izjemnostjo in ji dovoljujejo branje klasikov. Omogočajo ji, da si ustvarja svoj red. Sem ter tam se zamisli nad njo njen stric, nunski spiritual Mihael Bulovec, jo poboža po glavi in polglasno ugiblje: »Kaj neki bo še iz tega otroka.« Kljub temu, da je vzor zbranosti in pobožnosti, mater Elekta jasnovidno ugotovi: »Ko boš prišla med svet, boš izstopila iz Cerkve.« Akoravno je vseskozi odličnjakinja, med poukom skrivoma kipari, rezlja v les in riše. Kot učiteljica v Trebnjem se seznani z mojstrom Ferdom Veselom, ki ji nudi prvi pouk. Leta 1918 obesi Karla učiteljevanje na klin in pobegne na Dunaj. Kakor jo na Dunaju že prvi pogled v Akademijo razočara, tako tudi v Münchnu v krogu aristokratskih delitantov ne najde prave smiselčnosti. Šele ko naleti v Pragi na velikega kiparja Jana Sturzo, se ustali. Tu dovrši na Šoli za umetno obrt šest let trajajoči študij v enem letu, zatem pa po študiju na Akademiji výtvarných umění, kjer vzbuja z dočista samosvojim načinom dela vsesplošno pozornost, diplomira. Med študijem se seznani z mladim poetičnim češkim študentom Jendo Novakom, ki ga prekrsti iz mladostne zanešenosti za indijanstvo v Inda. Zdaj se tudi izpolni prerokba matere Elekte in Karla izstopi iz Cerkve. Kot Čehinji sta ji zagotovljeni delo in kariera, če se poroči s svojim Indom. Na stopnicah magistrata, kjer bi se morala civilno poročiti, se iztrga svojemu ženinu. Na mah odpadne gmotno varnost in uspeh. Kaj jo vabi? Morda mož, ki bo prav tako kot njen oče ugibal o »perpetuum mobile«? Mar ni ta »perpetuum mobile« samo čutni simbol za preprosto hlepenje po absolutnem? Skratka, materialna varnost in gotovost ji ne pomenita nič.

Leta 1922 se vrne v domovino. Dediščino po materi in očetu je naložil njen stric in varuh, sodnik Anton Bulovec, v avstrijsko vojno posojilo. Z občutkom gigantskih sil in načrtov se znajde pred življenjem praznih rok, in to sredi bornirane, malomeščanske kulturne elite. Poslednje možnosti se ji zapro po njeni prvi razstavi, ki jo je priredila leta 1929 v Narodni galeriji v Ljubljani in ki jo je odprl Josip Vidmar. Leta 1930 pa se, čeprav brez konfesije, cerkveno poroči s svojim doživljenjskim sopotnikom Ivanom Mrakom.

Njen križevi pot se je pričel leta 1923 po vrnitvi iz Prage v Ljubljano. Zavestno in pogumno ga prehodi z ramo ob rami s svojim možem. To pot jo telesno izmozga do nepoznatosti, jo v njeni neutrušeni želji po resnici znova pripelje v Cerkev in jo ozreli do udejstvitve neminljivih podob. Poslednja postaja na tej težki, a slavni poti, je Golnik, kraj njene smrti.

Ob znanstvenih odkritjih preteklih desetletij se nam je medlo zaskovalo, da nam bo svet, v katerem živimo, za zmeraj uganka. Optimizem polpreteklosti, da bo svinga vendarle spregovorila in da bo človek s svojim umom nedvomno in dokončno razluščil, če ne več, vsaj svoj stvarni obstoj, se izkazuje bolj in bolj kot utvara. Ena od nešteti, nas obdajajočih in celo iz nas izvirajočih neznank, četudi je dobila v našem izrazoslovju svojo označitev, v naši zavesti nešteto obrazložitev – je umetnost. Dejstvo naših možganov, plod naše podzvesti? Odras naše celotnosti? Svojevoljnost naših navdihov? Kopa vprašanj brez pravega odgovora.

Kdo in kdaj je lahko medij nas vse obvezujočih in prizadevajočih resnic? Da, to lahko dočutimo. Če se pomudimo ob resničnosti dejstvovanja Karle Bulovčeve Mrakove, če skušamo domisliti njeno življenjsko pot, v kratkih potezah zaobjeti njen življenjski opus, se bomo dejstvu resnične umetnosti približali kot sicer malokdaj. Ne da bi delali presplošne zaključke, se nam bodo prisvetili viri, danosti in možnosti, več pa ni niti v naših močeh niti ni naš namen.

V čem je omama, ki jo izžareva egipčanski kip preko tisočletij? Pa grški Skopas in traged? Pa indijski Kalidasa?

In znana Karlina lastna podoba iz leta 1944? V čem je njena presunljivost? V samorazkazovanju? V samorazgaljevanju? V spogledljivosti upodabljevalke same s seboj: Ne! Marveč v razbitju vseh samoutvar. A ta človek (in še žena povrhu) ni ubit. V tem za povprečje pošastnem samozaznanju je močnejši in svobodnejši kot kdaj prej. Redek je pri človeku tako temeljit in dokončen samoobračun. Ob zanosnih vzponih, ko je odgovarjala na grozo okupacijskih let, je razžgala slednjo sled samoljubja in samodopadenja in tako se na tej risbi očituje človek, s svetom in življenjem iz obraza v obraz.

Podoba Iva Severja iz leta 1930 pa nič manj ne označuje upodobljenca kot upodabljevalko. Skozi medij tega dela je upodobljenec vidovito napovedal svojo bližnjo smrt. S takšno magično silo je Karla pronicala preko vseh vnanjosti, preko vse dočutene stvarnosti v duhovno resničnost ljudi, ki jih je oblikovala. Prav zaradi tega pa jo je naša malomeščanska sredina, ki je vztrajno bežala pred življenjsko resničnostjo, dosledno odklanjala. In proti tej malomeščanski sredini je z velikim zanosom revoltiral vprav Ivo Sever, ki je pričel leta 1930 izdajati revijo »Samorodnost«, kjer je prvenstveno o Karlinem delu napisal zanesenjaško študijo. Mnoge njegove trditve so kljub strogi domišljenosti vplivale neresno in nestvarno. Vendar se Sever ni motil, dasiravno se je prehrupno izražal in brez prave potrebe jemal primere in vzporedbe, s katerimi Karlinega dela ni določil, kvečjemu to določitev otežkočil. Toda na pragu smrti je bil, mudilo se mu je. Od tod njegova pregnanost v izražanju in njegova krčevita naglica v ugotavljanju dejstev, ki jih je samo slutil.

In tako s Karlino usodno življenjsko potjo vstaja pred nami tudi vprašanje naših zamud. Ne le splošno narodnih, temveč tudi zamud naših cerkvenih ljudi, ob umetnikih, ki so tako samorasli, v svoji rasti tako organsko zaključeni, da je opozarjanje na te zamude sicer zelo boleče, kot je vsako opozorilo na danosti, ki se ne dajo popraviti, toda kljub temu nujno, da se osvestimo vsaj tega, kar vzlic tem stvarnim zamudam imamo. Pozabljanje danih in obstoječih vrednot je že samo po sebi neoprostljivo. Skratka, gre za naše zamude v primeru Ivana Groharja, Riharda Jakopiča in Karle Bulovčeve Mrakove. Troje mojstrov, slednji teh bi bil po svoji duhovni resničnosti in namernosti sposoben v podobi izjasniti našo temeljno religiozno izpoved. Samoopravičevanje, da se Grohar in Jakopič nista skušala udejstvovati v tej smeri, je prazno. Mar nihče ni opazil Jakopičevih skic in že izdelanih detajlov za kompozicijo Janez Krstnik,

ki sodi v zrelo dobo mojstrovih umetniških naponov? In Grohar? Že začeto slikanje trnovske cerkve mu je vsled spletak njegovih stanovskih tovarišev župnik odvzel. Mimo tega je tistikrat Grohar že dovršil več znanih religioznih upodobitev. In Karla Bulovčeva Mrakova? Kot po čudežnem naključju ji je bilo dano v sedmih podobah čeznaravne velikosti, skozi medij Kristusovega trpljenja, Judovega izdajstva, Jeremijevih prerokb, svetnika Stanislava Kostke, mučenca Tarzicija in z upodobitvijo asketa, dotrpeti Slovencem v likovni umetnosti naš veliki religiozni tekst.

Ta Karlina religiozna izpoved dozori v dejanje v najusodnejših dneh naše zgodovine. Vendar do teh izpovedi ne pride nepričakovano in iznenada. Že ob koncu svojih študij v Pragi postavi na grob matere svojega zaročenca Inda Novaka na olšanskem pokopališču relief z upodobitvijo angelov, ki kličejo k vstajenju. Že na začetku je potemtakem svojo vero v transcendenco izpovedala na presunljiv način. Leto zatem sicer izstopi iz Cerkve, vendar jo nujnost religioznih izpovedi spremlja kot osnovni akord njenega celotnostnega umetniškega prizadevanja vse dotlej, dokler je njeno samotno bogoiskateljstvo leta 1953 ne pripelje znova v Cerkev. In iz tega neutešenege, iz bivanjske nujnosti izvirajočega iskanja se porodi vrsta znamenj. Ne oltarne podobe, bolj ali manj mojstrsko izrisane in poslikane, nobeni osladni svetniki in svetnice po naročilu. Noben lov za konjunkturo in trkanje na prsi: »Katoliški umetnik sem,« marveč resnični kriki ranjene duše po resnici, po spoznanju, po Bogu.

Ko se leta 1923 naseli v Ljubljani, je prvo, kar jo zamika, Križev pot v reliefu. Ta gon in nujnost upodobitve sta usodno simbolna. V naslednjih letih jo nenadoma privlačijo uganke apokalipse, kakor da bi jo hotela oblikujoč dognati, dojeti, razluščiti. Zamišlja ilustracije k Dantejevi Divini komediji. Zamisli in udejstvi osnutek za veliki kip Male sv. Terezike. Žal so uršulinke, ki so jo kot gojenko v njeni izjemnosti tako dobro razumele, za njeno umetnost brez posluha in tako pri njih kot pri karmeličankah in drugod postavljajo tisti čas živopisano pobarvane porcelanaste izdelke. Karla pa ne razume in začudeno, široko razprti oči, strmi v ta, nji tako tuji svet. Vendar niti za hip ne odjenja. S sveto trmo se bori in išče z nezmanjšano doslednostjo resnico v sebi in v svetu. Skice podob za nov Križev pot, potem skice Elija se pelje v nebesa, Preizkušanje Kristusa, Dvanajstletni v templju so meditacije, v katerih se je v desetletju 1920 do 1930 nenehno osveščala. Kar pa je svojih del sicer udejstvila in jih od leta 1920 do 1933 javno razstavljala, tako v Ljubljani, v Pragi, v Zagrebu, v Parizu in Londonu, kartone na temo Beethovnovne in Bachove glasbe in vrsto portretov, vse to delo nosi pečat njenih najosrednejših, navzven malo znanih meditacij. (Če pripomnimo še, da so v Ljubljani leta 1929 planili po nji s surovostjo, ki celo pri nas ni v navadi, in da so leto zatem ob istih podobah pariški kritiki, ko je razstavljala v družbi dva tisoč umetnikov, ugotavljali, »da je to velika umetnost, kakršne nismo več vajeni«, menda zadošča.)

Pri vseh njenih upodobitvah golih človeških teles ni čutiti niti za trenutek kakršnekoli poltenosti, nič ni spotakljivega, nič takega, kar bi bilo zamišljeno, upodobljeno, dogledano, dočuteno iz nekih obrobnihih čutnih gledišč. Vse človeško bivanje je vrednoteno v teh delih iz zrelišč njene najosebnejše borbe, iz želje dokopati se do Logosa. Najbolj točno pojasnjuje ta njen samotni boj osnutek za relief Boj Jakoba z angelom, kjer skuša človek z vso silo, zavzetostjo in strastnostjo pritegniti transcendenco k sebi, si jo osvojiti, biti eno z njo. V tem obupnem boju, v tej neznanski želji, v tej titanski borbi z nadzemsko resničnostjo, je zaobsežena vsa tragika, kakor tudi vsa veličina Karlina življenjskega tveganja. Tu, v tej na videz tako drobni skici, je dejanski ključ do tega tako patetičnega življenjskega stava. V slednji resnični preprostosti namreč je po sredi velik patos. Patos moči, patos velikih, ravnih spoznanj in dognanj. Mi smo z obsodbo patosa majhnih časov in majhnih ljudi zavrgli na splošno slednji patetični vzgib kot ponarejenost in laž. Pozabili smo pri tem na mistični patos Dostojevskega, Bernanosa, Paula Claudela, pozabili smo oziroma se nismo znova osvestili, da je slednji veliki, resnični zagon človeka k transcendenci patos v najdoslovnejšem smislu. In iz te sveta in dosledne zavzetosti za resnico je vse Karlino delo

prežeto s patosom. Naj nam nariše nagelj, naj si bo bučni cvet ali pa kostanj v prvem brstenju, vsaka teh rož je izrisana z naturalistično natančnostjo, da ga menda ni upodabljalca danes, ki bi se v prikazovanju pojavov tako strogo in neizprosno podrejal logiki nam vidne in dočutene rasti. In vendar ni sledu o naturalizmu, naj si oblikuje rože ali človeka ali žival, za slednjo njeno upodobitvijo se ti razkriva kot najdragocenejši njen celotnostni, sakralni odnos do življenja. Roža ni več zgolj paša za oči, umetnica ne povezuje cvetja v nekakšne biedermaierske šopke, ne vrednoti jih kot tihožitja, marveč doživlja tudi rastlino v polnem vzmahu, kot zanesen odraz ustvarjene celotnosti, kot odraz neskončne in nedoumljive Resničnosti.

Točne in neovrgljive zapiske imamo v rokah, da je v prividih jasnovidno dogledala leta okupacije in sedem svojih velikih kompozicij kot odgovor in izhodišče iz vnaprej dočutenih groz. Zakaj? Morda kot oblubo, kot milost. Vzdrži! Če vzdržiš vso bedo, ki ti je naložena, če prestaneš vse preizkušnje, vedi, da ti bo dano dotrpeti sedem velikih znamenj, tvoj smisel bo izpolnjen, tvoje življenje bo dobilo svoj končno veljavni poudarek.

Karla je vzdržala. Pred očmi ji je vsa ta leta lebdelo v viziji dogledanih sedmero znamenj. In to bo tistikrat, ko bo na njenem rodnem Bledu izhodična točka strastnih angelov smrti. Ko je postal Bled sedež gestapa, se je Karla pričela osveščati sedmerih znamenj in svoje osrednje naloge.

Mar ni tu transcendenca jasno in nedvomno spregovorila nekomu, ki je vse življenje hlepel po nji z vso silovitostjo svoje narave? Kljub kopam osnutkov za indijanski panteon in za upodobitev srbskih herojev do izvedbe ni prišlo, kakor da nedostaja poslednji usodni imperativ. Celo desetletje Karla meditira ob portretih, osnutkih in čaka. Prebija se z možem skozi najhujšo bedo, a ne pristane na noben še tako malenkosten kompromis z našo malomeščansko sredino. Sicer je vedno na tem, da sleherni hip pod težo gmotnih razmer telesno klone, a sama v sebi je stoično mirna in zbrana, ker ve, točno ve, tisto glavno in najvažnejše je pred njo. Na tisto mora odgovoriti, za to je poklicana in izbrana. Ona je odgovorila, pošteno in odkrito. Ta odgovor je postavljen zdaj z njenim celotnostnim delom pred nas. Na nas pa je zdaj, da se tega dela, za katerega je Karla tvegala in žrtvovala svoje življenje, čimpreje osvestimo in ga sprejmemo.

Ko govore različni umetnostni zgodovinarji o Karlinem slogu, se mimogrede dotikajo slogovnih izrazov, kot so barok, realizem, naturalizem in ekspresionizem. S tem seveda njenega sloga, ki je docela samosvoj in svjesten, nikakor ne razlože. Dobro se zavedajo, da umetnica ni pripadala niti takrat, ko se je pojavila, niti pozneje nobeni generaciji, da je hodila svoja, na videz malo čudaška pota, da se ni izjavila niti v besedi, kaj šele v delu, za katerikoli »izem«, skratka, da je kljub poplavi »izmov« vzlic vsesplošnemu lovu za modernostjo, novostjo in najnovejšostjo čisto mirno in samo ob sebi umevno sledila nekim notranjim ukazom, neki notranji duhovni nujnosti ter v svojem delu razodevala neko organsko, sklenjeno rast, ki se bistveno razlikuje od vsesplošnega hlastanja sodobnih umetnikov po novem, enkratnem, še nevidnem in po vedno novih izraznih možnostih. Skratka, v svetu, ki se žene za poslednjimi krikli mode, ki se norčuje iz sebe in iz tistih, ki ga gledajo, v tej nori blaznici razvrednotenih vrednot, v tem histeričnem kaosu abstrakcij, kubov in dad, je ostajala nehisteričen, stoično miren, blag, a silno trpeč, preobčutljiv, a v bistvu nenehno uravnovešen oblikovalec. Zadošča, če povemo, da so ji bile prve strani Geneze najljubše mesto v najljubši knjigi. To so nedvomno duhovno prvine, ki so povzročile njeno osnovno vrednotenje sveta, uravnale njen odnos do stvarstva in dale podobo temu, čemur bi lahko rekli njen slog. Gomazenje gmote, navidezni kaos živčevja, razkrit v nam nevidni zakonitosti, vedno bolj določno oblikovanje gmote v neke dokončne simbole, ki segajo po svoji teži preko na pogled dojemljive resničnosti. Skratka, obvladovanje kaosa, urejanje gmote, pronicanje v zakonitost naravne rasti, poduhovljenje vseh živih bitij, ki jih dojame in dogleda. Iz takšnih vzgibov, napetosti, iz nenehnega vpraševanja in zaglabljanja v svet se je porajal njen slog. In iz tega tako samosvojega in trmastega

spraševanja so se v teku desetletij porajala znamenja.

Le tedaj, če je umetnik sposoben dotrpeti in priklicati v našo zavest znamenje, ki nas osvešča v polnosti našega bivanja, lahko govorimo o monumentalnem dojemanju življenja.

Eno teh sedmerih znamenj, ki izpričujejo Karlo kot človeka, iskatelja in izpraševalca, pa tudi ves naš narod v usodnih okupacijskih dneh, je monumentalna ponazoritev preroka Jeremije. V na pol proti nebu dvignjeni desnici krč, krik, zaklinjanje, spraševanje. V obupu se z levico grabi za glavo, z očmi je z magično silo, bolje in strastnostjo zazrt in zaglobljen v strahotnost usode naroda, ki mu govori. V isti mah pa je v očeh zarisana odločnost, povezanost z dokončno smiselnostjo, ki se odraža iz cele mogočne prorokove pojave. Skratka, ta Karlin Jeremija nima na sebi nič akademsko togega, renesančno umirjenega, zgolj opisujočega, marveč je resnično dotrpet iz celotne usode naroda, ki so ga fašisti obsodili na smrt. Na strahotni vzkrík: »Kje je bolečina, enaka bolečini moji!« Na ta obup, vržen nebesom v obraz, odgovarja prerok sam. Kljub krčem v rokah, iz katerih se zrcali vsa groza obrezdomljencev, v sužnost pregnanih mož in mladeničev, kljub brezupu, ki trpinči obraz, je v svoji nepremakljivosti, s pergamentnimi zvitki svojih pričevanj pomirjevalno znamenje, zveza zemlje s transcendenco, ključ do pojava človek v najusodnejših trenutkih človeškega bivanja.

Če pomeni upodobitev Stanislava Kostke tako rekoč pričetek Karlinega odgovaranja na vojno, na vdor hitlerjevskih hord na Poljsko, pomeni vizionarna upodobitev mističnega lika Janeza Evangelista zaključek njenih znamenjskih odgovorov na strahotnost teh časov.

Stanislav Kostka zaživi v njeni upodobitvi pred nami v zanosnem, a hkrati trpečem molitvenem zagonu. Mladenič, ki se predaja molitvi scela in brez pridržkov. Križ in rožni venec v njegovih krčevito sklenjenih rokah nista dvoje okrasov, niti ne molitvenih pripomočkov ali nekih uobičajenih označb, temveč dvoje z njim zraslih resničnosti, ki so del tega lika. Nič ni na tej svetniški upodobitvi nasilnega, od zunaj prinešene svetništva, je to mladenič, kot ga srečaš vsak dan, ni lutka, niti ne potuhnjeneč. Živ človek je, kot ga videvaš, ko stopiš na ulico, le da je zamaknjen v molitev. Karla ni šla izkopavat in ponazarjat neki zgodovinski lik, marveč je skozi medij sodobnika doživela, oživila in nam s tem neposredno približala tega poljskega svetnika. Je to njen molitveni vzkrík ob tragediji poljskega naroda.

Zaključna kompozicija teh njenih središčnih podob je v neznanske daljave zazrt in upodobljen Janez Evangelist. Tu se je izpovedala umetnica, ki je z vso vero v zmago svojega naroda strastno prebirala Nostradamusa in sveto Hildegardo, pa se obenem venomer zamikala v Janezova videnja. Nadčloveški mir je v vidčevem liku. Ves je ovit v fantastiko svojih videnj, vse groze, ki jih je preživel, vsa bogokletstva, ves kaos sveta, ki ga je v nezaslišanih podobah dočutil, ves splet neštetih prikazni, slutenj in spet jasnih dognanj se plete okrog njega kot skrivnostno oblačilo, kot slap dogledanj. A iznad vseh teh nerazluščljivih vzgibov, izpovedanih za vse čase in posebej za sleherni čas, se pne mladenič, nedotaknjen, čist in jasen, tisti, ki tako določno, preprosto in končno veljavno razmišlja: »Spočetka je bila Beseda.« Duhovno podobo največjega vseh mistikov je tu pred nami Karla izpela v priliki, kot da bi nam ga v mogočni orgelski zamaknjenosti izpovedal Sebastian Bach sam. Štirinajst let pred svojo smrtjo, sredi najhujše stiske, nam spregovori Karla skozi medij Janezovih razodetij s silno vero v svoj narod in v človeka nasploh: »Čas je blizu«, 1. 3., »Milost z vami in mir«, I. 4., – »in smrti ne bo več, niti trpljenja, ne krikov, tudi bolečine ne bo, kajti prejšnje je prešlo«, XII. 4. S silnim vzmahom, ki ustreza slapu videnj, v katera je odet, evangelist razgrinja pergament. V našo najbolj črno noč izpoveduje resničnost svojih najsvetlejših dogledanj.

Kot odgovor na podivjanost, ki vdira skozi špranje tesno zaprtih oken njenega stanovanja, pa divjim »fanalom« fašistov in s čutno magijo davorij hitlerjevskih hord, je asketski mir, čutna zadržanost, usmerjenost v Jezusov nauk čedalje silnejša nujnost.

Tako se sredi razviharjenih dni, v nočeh, ko buta ob okna odmev surovih okupatorjevih tolpa, poraja njen lik asketa in hetere kot svojevrsten protest. Asket in hetera je upodobitev srečanja dvojice ljudi iz dveh nasprotujočih si stremljenj. Asket in hetera s tem, kar sta in kakor sta, predstavljata vsak svoj svet. Dvignjena sta v neko imaginarno igro svetlobe in senc in v tej osvetlitvi (ki je za Karlino delo značilna nasploh), kljub skrajni natankosti v izdelavi teles in oblačil, izgine vsa teža naturalistično pojmovanega sveta. Zaradi skrajno nasprotujočih si osnov teh dveh bitij, zaradi dramatično izostrene resničnosti njunega srečanja ne potrebuje umetnica za upodobitev nikakršnih iznakazitev teles, nobenega vnanjega poudarka, niti ekspresionističnih, zgolj miselnih rešitev, marveč postavi pred nas preprosto in jasno dvojico ljudi, v polni in celoviti stvarnosti. Asket, z levico opirajoč se na križ, z desnico nemo odklanjajoč svet, je mirno, s polno zavestjo zazrt v svoj transcendentni smoter. Hetera pa je na poti pokleknila predenj, v oboževanju dvignila roke, kot da ga hoče pritegniti k sebi. Medtem ko je v drži telesa, v svoji razgaljenosti hetersko izzivalna, je v obrazu čutiti grozo, v očeh oboževanje, pred tem njen svet in njena izkustva nadkriljujočim pojavom. Medtem ko je asket v svoji osnovi nepremaknjen, ve, kam hoče, kar sreča na svoji poti, ga niti za hip ne zmede, je hetera že v stanju duhovne negotovosti, za čimer se steza, ni samo mik moškosti in nedotaknjenosti, izven teh dočutnih resničnosti je dojela v tem pojavu še nekaj več. Je to v nekem novem smislu dočuten in oblikovan Karlin celo življenjski boj za transcendenco. V osnovi je čutiti kot temeljni akord »Jakobov boj z angelom«. Kot v vseh svojih kompozicijah monumentalnega značaja rešuje tudi v tej umetnica svojo osnovno življenjsko problematiko na vsesplošno dojemljiv in veljaven način.

Tarzicij na begu pred zasledovalci skriva dragocen ciborij. V oblikovanje ciborija, ki je poln magičnih svetlob, je umetnica osredotočila vse svoje znanje in domiselnost, da na oprijemljiv in dočutljiv način oživi misterij, v službi katerega je mladi mučenec izkrvavel. Tarzicij sam s svojo celotno podobo, tako v izrazu, tako v skorajda golem telesu, tako v štoli, s katero se prikriva, je v smrtni zaslugi živa ponazoritev človeškega bivanja na meji nam dočutenih in izkustvenih danosti. Nobena cenena rešitev, nobenih mučeniških gloriol, nič dekorativnih dodatkov, nobene prisiljene simbolike, vsekakor pa predočitev smrtnega tveganja. V minuti pred mučeništvom je postavljen ta fant pred nas, z misterijem poistoveten. Oblačilo so mu zasledovalci že strgali s telesa, s štolo zasilno krije svojo nagoto. Ciborij s smrtno odločnostjo krije in ščiti s telesom. S ciborijem je v magičnem sozvočju svetlobe in senc en sam pojav. Ves je že na pol premaknjen v onstranski svet. Pred linčanjem, zverženih usten, široko razprtih oči očituje grozo kreature pred koncem, a v celotni pobudi izžarja svojo nedoumljivo in neuničljivo bit. Nobenih sumljivih ekstaz, cenelih, v nebo obrnjenih pogledov, niti ne mučeniških kron in vencev. Skratka, pred nami ni »namalan« mučenik, marveč mlad človek, z najvišjimi možnostmi tveganja za transcendenco, hlepenja po transcendenci, ki mu jih dopušča njegova mladostna zanešenost, v kolikor jih opravičujejo njegova izkustva, kar mu jih dodeljuje milost. Kot je reševanje te upodobitve svojevrstno, je v isti mah psihološko do konca utemeljeno in nam na živ, izkustven način ponazarja religiozno osvestitev in resničnost. Znamenje, ki označuje in predoča Karlino življenjsko in bogoiskateljsko izkustvo v še neslutnih globinah.

Kot pri vseh Karlinih delih je tudi pri Judi iz Keriota počelo neka, rekli bi lahko, bivanjska nujnost. Umetnica si je morala priti na čisto s pojavom izdajstva, ki se je tako na gosto javljalo od prvih dni našega narodnega suženjstva in našega narodnega odpora. In temu doživetju, ki je bilo za to preobčutljivo bitje eno najbolj bolečih, se je odprla izpovedna možnost v liku, ki meče svojo zloslutno senco skozi tisočletja človeške zgodovine in izkustva. Presilna je bila Karlina narava, da bi ji zadoščal medij manjših razmerij, da bi dovolj nazorno v živem, neposrednem liku izživel izkustvo, ki jo je obkrožalo od vsepovsod, izdajstvo, ki je v usodnih letih ogrožalo naš narodni obstoj. Dotrpela je Judo, ki se je brezizhodno odločil. Ves obraz mu je zatemnjen. V očeh, v ustih, v vsem izrazu je čutiti, da se je odločil za noč, za kaos. Proti Logosu se

je odločil za razsulo. Nezaslišan obup, ki ždi za tem obrazom, a obenem brezupna odločnost prehoditi izbrano pot do konca. V polzastrtih očeh je čutiti, da si je svest svoje sramotne smrti, a obenem očituje ta obraz kljubovalnost padlih angelov. Ne vodi ga več trezna zavest, preveč groz si je naprtil. Tava v čudni zamaknjenosti pogubljenec, je v transu zla. V tej poslednji danosti je največja pretresljivost tega pojava. Zlu se je predal do popolne onemoglosti. Kljub temu pa se iz globeli te duše odražajo v obrazu vse danosti, ves splet nagibov, ki so pripeljali tega človeka v strahotnost, v kakršni se javlja pred nami. Odet v mogočno oblačilo, ki živo ponazarja njegovo izbranstvo: Gospodov učenec je. Apostolska večina celotne prikazni, a v obrazu noč zločinstva. Nič takšnega, kar nam nudijo predočbe Jude za slednji korak. V tem obrazu so zarisani kriki, ki jim podobnih ni slišal svet. Preveč in predolgo je odpadli apostol gledal Gospodov obraz in poslušal njegov nauk. Če hoče do konca izvesti izdajstvo, mu ne preostane drugega kot najsakrajnejša zavrženost.

Na pot mu stopa eden izmed apostolov. Kakor da sluti Judov namen, ga vprašuje: »Kam?« Z desnico si Juda mimo njega krči pot, senca njegove roke se na oblačilu spraševalca odraža v pošastni spaki. Z levico pozivlje, neopazno sprašujočemu apostolu, velikodušniške hlapce za seboj. Na poti izdajstva je. Strahotno magijo podzemskih sil, katerim se je na milost in nemilost predal, odseva ves njegov lik. Spraševalca, ki mu je za hip zakrčil pot, dejansko niti ne vidi, tako je ves halucinatorično zazrt v svoj strahotni smoter. Karla je skozi ta lik za vse čase veljavno izpovedala strahotnost izdajstva in nam dotrpela znamenje, ki po resničnosti in dokončnem dogledanju podanega nima primere v svetu upodabljaljoče umetnosti.

Menda med vsemi številnimi njenimi portreti ni niti enega, ki si ga ni sama izbrala, ki bi je ne zamikal. Vse, kar je prišlo sicer naročil na pot, če ni našla osnovnega in brezpogojnega odnosa, jih je preslišala. Ni je bilo zunanje nujnosti, ki bi od nje izsilila delo, do katerega ni začutila neke neizbežne nujnosti, da ga udejestvi. In tako v nekem notranje pogojenem ritmu, ki ga ne narekajo nikakršne vnanje (lahko bi rekli vegetativne) danosti, leto za letom, kjerkoli že biva, ustvarja od vnanjih pogojev nedotaknjena, delo za delom. Le tako je bilo mogoče, da ji je bila dana prilika jasnovidno dogledati vnaprej osrednje tveganje svojega življenja. Da ji je bilo dano pronikniti skozi čas, da ji je slutnja, obljuba iztrgana iz naročja še nerojenih dni in let, omogočila prenašati neznanske teže vsakdanjosti. Teže, ki so v predvojnih letih od dne do dne vse hujše, vse neznosnejše. Saj po cele noči prejoče od lakote, a kloni ne, saj pred njenimi duhovnimi očmi nenehno lebde, se trgajo pa spet zgoščajo vizije strahot, ki so v usodnem desetletju pred nami. Ne enkrat v teh letih plane v jutro med svoje znanke z razprtimi očmi komaj doslutenih groz. Krog nje brezskrbno življenje, lagodnost in samodovoljnost, samozadostujočnost, v nji pa slutenja množičnih smrti, še nevidnega, še neslišanega pokončavanja. **Samo iz teh in takšnih osnov ji je mogoče v letih 1941–1942 dotrpeti mogočno vizijo Kristusovega trpljenja. Ko ji pride v roke prva ilegalna fotografija na Gorenjskem ustreljenih talcev, je v njeni zavesti tudi že skaljena kompozicija. Tu je zdaj njen in naš osnovni odgovor. Sedem čeznaravno velikih figur, troje moških rabljev, troje jeruzalemskih žena, v sredini kot naši talci na kol privezani Kristus. Eden rabljev s korobačem zamahuje po Odrešeniku, z bedasto samodostujočnostjo v izrazu. Je širokopleč, zdrav, samo telo ga je, ne ve nič, ne čuti nič. Opravlja naročeno in naloženo mu opravilo. Drugi rabljev zabija trnovo krono v Zveličarjevo glavo, trezno, pretehtano, z znanstveno natančnostjo, z rahlim nadihom cinizma v izrazu. Prvi kakor drugi teh mučiteljev je do svoje žrtve brez vsakega osebnega odnosa, sta zgolj kolesci, orodje, izvrševalca v zapletenem ustroju neke pošastne, brezosebne mašinerije. Nič ni na teh rabljih stereotipnega, iz tradicije dogledanega, narobe: to sta dva moderna, sodobna človeka. Vprav ta odsotnost slednje osebne strasti, slehernih osebnih odnosov do mučenega nam ta dva hitlerjevska rablja dela še vse grozotnejša, nam Jezusovo osamelost in muko ponazarja na dosedaj še ne oblikovan način. Tretji od rabljev pa kleči ob Jezusovih nogah, s pošastno spako grozi na kol privezanemu, s kamnom in s kletvijo in s pljunki. Edino ta tretji rabljev je do**

žrtve v nekem določenem osebnem odnosu. Medtem ko sta prva dva mučitelja v smislu modernega človeka razosebljena, lahko bi dejali razčlovečena, ju v njunem robotstvu potrjuje, razgalja in še posebej določa tretji, ki je pred nas postavljen v vsej nagoti svojih brezumnih strasti in sovraštva. Njim v nasprotje se vihari, dobesedno vihari, troje jeruzalemskih žena. Ona v ozadju je na begu pred grozo, ki je ne more ubraniti, ki si je ne upa doledati, druga, na pol sklonjena pod njo, strmi v strahotno dogajanje, vsa je v blaznih in brezupnih krčih in krikih. Nič ni v teh dveh ženah pobožnjakarske čustvenosti, v obeh so padavični izrazi in kriki, ki ju neposredno označujejo, ravno tako kot strahote videnega, dogledanega, slutenega in šele pripravljajočega se. V nemem obupu se vije ob Zveličarjevih nogah tretja od jeruzalemskih žena in prav tako, kot je pri trojici rabljev oni, ki kleči na tleh, edina povezava z izročilom, je ta žena, zleknjena po tleh, ravno tako oseba, ki je dojeta z že znanimi, uobičajnimi duševnimi vzgibi. V tej povezavi je s siceršnjim upodabljanjem tega osrednjega dogodka našega bivanja nekaj žlahtnega in dragocenega. Skratka, Karla pri vsej vihnosti, drznosti in tvegavosti ne zavrača poprejšnjih predočb, marveč se z njimi zavestno povezuje, jih nadaljuje, pogloblja in dovršuje.

V sredini, na kol privezan, pa je prikazan inkarnirani Logos, Bog – človek v vsej nebogljeni in izmozgani človečnosti. To ni noben atlet, nikakršen Apolo. Zmagoslavje duha je razžrlo to telo in ga izoblikovalo v kar najbolj ranljiv, kar najbolj občutljiv instrument. Ta in takšen Kristus je nedvomno resničnemu neprimerno bližji kot pa telesno titanski renesančnih mojstrov. Niti ni telesu nič nasilno odvzeto. To telo je pred nami v svoji šibkosti izrisano do poslednjega živčnega vzgiba, v svoji izmučenosti vpliva že prozorno. Tu je pred nas pričarana utelešena transcendenca in poleg človek, ki je pri tej telesni krhkosti in brezprimerni preobčutljivosti pognan pod bič in domiselnost najkrutejših rabljev. In On sam! V izrazu je neizrekljivo mil, do dna, do poslednjih skrajnosti doumeva nabuhli in nesmiselni napuh in zavrnjenost svojih rabljev. Človek ga boli bolj od lastnih muk, v katere je prostovoljno privolil. Na kol privezan, na najpošastnejše bolečine obsojen, se smehlja, poln sočutja in milosrčnosti. Ranjen, razbičan, s trnjem kronan, je iz neznanske zavesti neskončnosti v človeka zazrt. Vsa samiselnost Njegovega učlovečenja je zaobjeta v dejavnost teh sedmih oseb. Dvakrat se je udeležil Karlin vidoviti čut. Ne le, da je dotrpela v usodnih letih sedem znamenj, marveč se je usodno videnje ponovilo v osrednjem sedmerih znamenj, kjer je s sedmimi osebami ponazorila naše vprašanje nebesom, pa spet zemlji v odgovor, resničnost daritve, ki se ponavlja iz veka v vek, kot božja obljuba, potrdilo transcendenca: glej, človek, svojo pot!

Iz pošastnega spleta tistih let se dviga pred nami prisposoda vseh groz, a čez vse dotrpeto lije in sije skozi solze in bol neizrekljivo mil Kristusov smehlja.

V nič manjši meri kot človek sta jo vznemirjala živalski in rastlinski svet. Nobena rast pa je ni zamikala zgolj zaradi svoje zunanje lepote. Desetletja je v rastlinstvu iskala njih zdravilne moči in ugibala o skriti magiji njihovega bivanja. Na tisoče beležek je zapustila, bodisi kot plod lastnega opazovanja, bodisi kot izpiske iz del avtorjev, kot so Paracelzus, Maeterlinck, Axel Munthe, Kneip, Küntzle itd. Pri tem je seveda njen odnos do sveta rastlin postajal iz leta v leto vse bolj bogat. Slednja bil ji je očitovale kozmično zakonitost, še neslutene in še neodkrite magične sile. Ko ji niso več zadoščale beležke, se je z vprašanjem spoprijela na najposrednejši, sebi najbolj ustrezajoč način: z ogljem v roki. Tako je po letu 1940 v daljših presledkih pridružila podobam ljudi podobe cvetic. Iz nakazanih osnov doživljamo iznenada rastlinski svet v novi predstavi. Niti v eni narisanih zamisli človeškega dogajanja ji ne pride na misel uporabiti žival ali rastlino kot ozaljševalno sredstvo. Če je pred letom 1940 upodobila sem ter tam kako žensko s cvetjem, je redoma tarnala, da ji rože ne leže, da to niso rože, marveč kup ščavja. Skratka, z nameščanjem rož v svrhu označevanja značaja določene osebe ali zgolj olepšavanja upodobljenke, s tem za Karlo, človeka kot

Fotografija Karle Bulovec Mrak
iz indeksa Praške akademije upodabljajočih umetnosti 1922.

umetnika, uganka rastlinskega sveta ni bila rešljiva. S tem hočem le bežno nakazati, kako je v svoji dosledni volji po resnici obstajala vznemirjena pred slednjim pojavom in se bolešno vprašujoč zaglabljala vanj, da mu iztrga skrivnost bivanja.

Še bolj boleč je bil njen stik z živalskim svetom. Nenehoma se v svojih beležkah vprašuje po vzrokih, predvsem pa po smiselnosti živalskega trpljenja. Nobena pozitivistično koristnostna razlaga in odgovor je ne zadovoljita. **Za smiselnost človeškega trpljenja in bivanja nasploh je z upodobitvijo Kristusovega trpljenja pričala kot kristjanka in ustvarila s tem »enega najbolj pretresljivih likovnih dokumentov fašističnega terorja nad Evropo«, kot ugotavlja dr. France Stele.** Ker jo je Kristus naučil usmiljenja, ne pozablja niti za hip, da je pred njo še njena nebogljen sestra žival. Vprav v tej smeri se prične dolgoletno spraševanje, ki poraja portrete mrtvih mačk. Z isto doslednostjo, kot se zaglablja v človekovo resničnost, ki tli, pa spet besni za videzom njegove vnane podobe in jo razkriva z brutalno brezobzirnostjo, ker se kot kristjan točno osvešča, da ima človek svobodno voljo in odločitev, z isto doslednostjo, četudi zgolj iz neizmerne sočustvovanja, se zaglablja v smrtno krče kreature. Osvešča se, da ta manjši in nebogljani brat nima možnosti svobodnih odločitev, a da zato ni potreben nič manjšega usmiljenja in ljubezni. Iz najtišje prizadetosti so se porajali ti portreti umirajočih in mrtvih mačk, ki jih je dotrpela in mojstrsko upodobila ta žena – asket, duhovna sorodnica svetnika iz Assisija. In prav te podobe so leta 1953 ob priliki retrospektivne razstave njenih del v ljubljanski Moderni galeriji povzročile pravcati poplah in pohujšanje.

Nikakor ni slučaj, da je Karla Bulovčeva Mrakova udejstvovala od vseh svojih zamisli strogo religioznega značaja svetnika Stanislava Kostko, najsvetlejšega izmed apostolov Janeza Evangelista, in njegovega najtemnejšega antipoda, Judo iz Keriota. Za tem spet mučenca Tarzicija in izmed prerokov Jeremijo. Že ta izbira, ki je docela in nevezano njena, nam daje dovoljšen vpogled v njeno najnotrajnejšo borbo za čim jasnejši in dokončnejši odnos človeka do sveta in do transcendence. Da se je ta odnos izjasnil v likih, ki presegajo običajni in bežni človeški obseg, to je vsekakor odvisno od njenega osnovnega odnosa do življenja. Etična brezpogojnost in iz te izvirajoča skrajnostna askeza v osebni čustvovanju ji omogočata v važnih, usodnih, bit človeka in kreaturo nasploh zadevajočih položajih, da sprašuje s silo in prvinskim zagonom. Tako je slednje njeno delo spopad na življenje in smrt. Vselej je čutiti, da je za njim človek, ki brez ozirov na karkoli tvega dejanje, ki naj omisli prav tako njegovo življenje kakor življenje sočloveka. Ti klici so zagnani pred nas z najbolj grobo neposrednostjo, brez najmanjše želje in volje po prilagoditvi in ugajanju. Človek, ki je te resničnosti nam na očeh iztrpel, se zanje izničil in ki jih je sredi nas, za nas, sam v sebi izbojeval in izpričal, ni niti za trenutek v življenju s to resničnostjo kramaril. S tem pa je postavil pred nas vrsto podob, ki so vse prej kot odpočitek, nasladje in samopozaba, marveč so nenehen, preko zemeljske resničnosti segajoč, žgoč, trpek opomin, obluba in potrdilo.